

HOOFDSTUK 3

FAMILIE EN GEZIN

Het gezinsleven van de dertigjarige slaaf Adam, zijn in Afrika geboren vrouw Annette en hun dochtertje Proterpina werd ruw verstoord door het strenge optreden van de directeur van de plantage, M.C. Bader. Proterpina moest de tuin van Bader bewaken en erop letten dat er geen kippen of ander gevogelte op het erf kwamen. Op een dag zag de directeur het meisje echter de tuin uitlopen en besloot haar daar onmiddellijk voor te laten straffen door de slaaf Winst. Winst, die weinig anders kon doen dan gehoor te geven aan de hachelijke opdracht, liep Proterpina achterna om haar te pakken. Adam zag het gebeuren en riep Winst toe: 'da soema diesi sendie joe, a dé kori joe' (degene die je heeft gestuurd, bedriegt je). Ook Annette was aanwezig en maakte een 'ijselijk misbaar' terwijl zij machteloos toekeek hoe haar dochtertje werd gestraft. Voor Bader was het geschreeuw van Annette een reden ook haar te laten straffen, en wel door haar man Adam. Adam protesteerde tegen de straf die Annette te wachten stond, maar Bader kende geen genade en herhaalde zijn eis. Annette was ondertussen naar huis gerend en had twee of drie *pantjes* aangetrokken. De verschillende lagen stof hadden de pijn wellicht enigszins kunnen verlichten, ware het niet dat Bader de misleiding ontdekte. Annette werd daarop zwaar afgestraft voor het woonhuis. Adam kon zijn woede niet beheersen en viel uit tegen de directeur. Hij verweet hem slecht voor zijn volk te zorgen. Nooit gaf hij hen iets van de groenten die op de plantage werden verbouwd. Alles werd in de stad verkocht en zelfs toen Annette in de kraam lag, gunde hij haar niets extra's. Kort na dit voorval, op 9 april 1838, merkten de directeur en zijn huishoudster dat het drinkwater die avond een koperachtige smaak had. Zij vermoedden dat het water was vergiftigd. Het dienstmeisje Charlotte verklaarde later dat Adam haar had gevraagd om hoofdhaar van de directeur. Ook wilde hij dat Charlotte hem de kalebas gaf van de huishoudster Sophia Jacoba van Ommeren en één van haar doeken die zij voor haar 'maandelijkse reiniging' gebruikte. Charlotte had Adam de spullen niet gegeven, maar zag hem die avond in de buurt van de waterkannen. Adam, die toch al als *vergever* bekend stond, werd er ook door de andere slaven van verdacht de directeur en zijn huishoudster te hebben willen vergiften. Niet alleen had de directeur Adams vrouw en kind op een onbillijke wijze gestraft, maar ook had hij zijn zuster, die vroeger de huishoudster van Bader was, aan de kant gezet voor de vrije negerin Sophia Jacoba van Ommeren.

Adam moest voor het gerecht verschijnen wegens poging tot vergiftiging, maar werd vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.¹

Adam verdedigde zijn gezin met verve. Als echtgenoot en vader toonde hij meer verbondenheid met zijn gezin dan gewoonlijk in de literatuur aan de man in het

¹LS: HvJ criminele procedures 1838.

Surinaamse slavengezin wordt toegeschreven. Anderzijds zei Annette tijdens de rechtszaak dat zij het dienstmeisje had aangemoedigd de waarheid te vertellen toen die vermoedde dat Adam de directeur en zijn vriendin had willen vergifigen. Wellicht was zij bang voor represailles die haar of haar kind te wachten stonden als zij van medeplichtigheid beschuldigd zou worden. Het voorbeeld laat zien dat slavernij de verhoudingen binnen het gezin kon compliceren, ook al waren de emotionele banden sterk en zetten slaven zich in voor hun gezin. Zoals hieronder zal worden uiteengezet heeft onderzoek naar Surinaamse slavengezinnen de traditionele voorstelling van het breekbare slavengezin nooit helemaal kunnen weerleggen.

In het vorige hoofdstuk werd betoogd dat slaven op de plantages gemeenschappen hadden gevormd die met name in sociaal-cultureel opzicht belangrijk waren. De plaats en betekenis van familie en gezin in de slavensamenlevingen kwamen daarbij slechts zijdelings ter sprake, maar staan in dit hoofdstuk centraal. Daarbij zal een onderscheid worden gemaakt tussen het huishouden (de sociaaleconomische eenheid), het gezin (de sociale eenheid, waaronder zowel het één-ouder als het twee-ouder gezin) en de familie in het algemeen. De invloed van de levensomstandigheden, zending en plantageregime op het familieleven komen aan de orde.

In het eerste hoofdstuk werd een overzicht gegeven van de literatuur over slavengezinnen in het algemeen. De literatuur over de Surinaamse slavengezinnen past in die traditie. Tot in de jaren zeventig werd de onvolledigheid en instabiliteit van de slavengezinnen benadrukt. Een combinatie van Afrikaanse tradities en het vernietigende effect van de slavernij op familie en gezin werd als oorzaak van die instabiliteit gezien. De invloed van Afrikaanse tradities werd sterk benadrukt door Melville en Frances Herskovits (1936), die onder meer het Creoolse gezin in Suriname bestudeerden. Volgens hen was polygynie, zoals dat in West-Afrika gebruikelijk was, verantwoordelijk voor de centrale positie van de vrouw in het Creoolse gezin en voor de ontrouw van Creoolse mannen. In Afrika kwam monogamie echter veel vaker voor dan bovenstaande bewering suggereert, want polygynie was alleen voorbestemd voor rijke en sociaal hooggeplaatste mannen. Zoals in het vorige hoofdstuk al werd aangegeven, kwamen de slaven bovendien uit verschillende Afrikaanse samenlevingen en culturen. Deze samenlevingen kenden verschillende verwantschapssystemen (waaronder patrilineair en matrilineair), hoewel daarin zeker ook overeenkomsten te herkennen zijn. Mintz en Price (1992: 66) noemen het belang van verwantschap voor het organiseren van inter-persoonlijke relaties en voor het definiëren van de plaats van het individu in de samenleving; de nadruk op unilineaire afstamming en het belang van genealogieën, waarbij zowel de levenden als de doden van veel betekenis zijn. De invloed van de Afrikaanse erfenis was zeker niet afwezig in de familierelaties van slaven, maar valt over het algemeen moeilijk te definiëren. In de paragrafen over polygynie en verwantschap kom ik hierop terug.²

²De Surinaamse bosnegersamenlevingen, die werden gevormd door weggelopen slaven, zijn allemaal matrilineair. Het Afrikaanse erfgoed zal zeker een rol hebben gespeeld bij de vorming van deze unilineaire

Van Lier (1949: 160) schreef in zijn sociaalhistorische studie van de Surinaamse samenleving eveneens dat de band tussen een moeder en haar kinderen de sterkste familieband was onder de Surinaamse slaven. Enerzijds was dat volgens de auteur een gevolg van de Afrikaanse erfenis van slaven die gedeeltelijk afkomstig waren uit samenlevingen met matrilineaire verwantschapssystemen. Anderzijds schreef hij dat toe aan de bijzondere verhoudingen waarin het gezin onder slavernij verkeerde, waardoor de band tussen vader en kind losser werd. Van Lier baseerde zijn bevindingen echter niet op bronnenonderzoek. Hetzelfde geldt voor Buschkens (1973: 59-64), die een antropologische studie maakte van het moderne Creoolse gezin in Suriname. Zonder grondig historisch onderzoek te verrichten, ging hij ervan uit dat de huidige toestand ook al tijdens de slavernij voorkwam. Hij meende dat langdurige verbintenissen tussen mannen en vrouwen toen wel mogelijk waren, maar dat relaties veelvuldig werden verbroken. In zijn verklaring benadrukte hij de levensomstandigheden van de slaven die een gezinsleven bemoeilijkten. Als eerste oorzaak voor de zwakke verbintenissen noemde hij de gescheiden verkoop of verhuur van gezinsleden, hoewel hij tevens aangaf dat dit pas na de beurscrisis van 1773 gebeurde en nooit op grote schaal. Daarnaast noemde hij de ongelijke verhouding van het aantal slaven en slavinnen. Op de plantages zou een vrouwentekort hebben geheerst, wat de vrouw een zekere machtspositie verschafte. Volgens Buschkens kon een Surinaamse slavine makkelijk een relatie verbreken en een andere aangaan. Het vrouwentekort leidde echter niet tot een geïnstitutionaliseerde vorm van polyandrie. In de stad waren meer slavinnen dan slaven en werd polygynie met de daaraan verbonden bezoekersrelatie in praktijk gebracht. Buschkens zag daarin een erfenis uit het Afrikaanse verleden, die volgens hem in de stad meer bestaansmogelijkheden had dan op de plantages. Bij dit argument kan echter een kanttekening worden geplaatst, want het mannenoverschot op de plantages was in werkelijkheid niet bijzonder groot en aan het einde van de slavernij leefden er zelfs meer vrouwen dan mannen op de plantages (Van Stipriaan 1993a 314-315). Als derde factor noemde Buschkens de economische onafhankelijkheid van de vrouw. Geheel ten onrechte beweerde de auteur dat het gebruik van kostgronden in de tweede helft van de achttiende eeuw werd afgeschaft, omdat het voor de planter rendabeler zou zijn om het voedsel direct aan de slaven te verstrekken. De slaaf en slavine waren vanaf die tijd, zo meende Buschkens, niet langer van elkaar afhankelijk en relaties werden bepaald door gevoelens van affectie. Dit zou volgens Buschkens een negatieve invloed op de stabiliteit van de verbintenissen hebben gehad, die dan al na een gering conflict werden verbroken. Tenslotte meende Buschkens dat de houding van de blanke eigenaren van invloed is geweest op de verbintenissen tussen de slaven. De eigenaren stimuleerden stabiele relaties onder de slaven nauwelijks. Bovendien onderhielden sommige blanke eigenaren regelmatig relaties met slavinnen. De invloed van de levensomstandigheden

verwantschapssystemen. Anderzijds waren de weglopers ook afkomstig uit patrilineaire verwantschapssystemen en lijken de levensomstandigheden in het binnenland van Suriname te hebben bijgedragen tot de vorming van matrilineaire verwantschapssystemen (Köbben 1973: 324; Hoogbergen & De Theye 1986: 147-151).

op de gezinsverhoudingen van slaven en de rol van de planter daarin worden later in dit hoofdstuk verder uiteengezet.

Het beeld dat Van Lier en Buschkens van de slavengezinnen gaven is voor een belangrijk deel gebaseerd op achttiende- en negentiende-eeuwse literatuur. Contemporaine literatuur was ook de belangrijkste bron van informatie in de studies van de slavengezinnen elders in de Nieuwe Wereld tot de jaren zeventig. Zoals in de volgende paragraaf zal worden beschreven, introduceerden die contemporaine schrijvers veel heersende stereotypen over de Surinaamse slaven, hun moraal en gezinsleven.

Later dan in de Verenigde Staten en het Caribisch gebied werden de slavengezinnen in Suriname op basis van archiefmateriaal onderzocht. Dat gebeurde pas voor het eerst eind jaren tachtig. Hoewel die werken geen omwenteling in het denken over het slavengezin teweeg hebben gebracht, werd aan de relaties tussen mannen en vrouwen meer waarde toegekend dan voorheen. Lamur (1985: 34-43) onderzocht het gezinsleven van de slaven op de plantage Vossenburg aan de hand van de notitieboeken of *Specialiën* van de Herrnhutters. Hij constateerde een diversiteit aan samenlevingsvormen. Zowel polygynie, monogamie, twee-ouder en één-ouder gezinnen kwamen voor op Vossenburg. Welke samenlevingsvorm overheerste wordt uit het onderzoek echter niet duidelijk. Promiscuïteit was volgens Lamur een zeldzaam verschijnsel. Hij stelde verder vast dat de vrouw een onafhankelijke positie had ten opzichte van de man.

Oostindie (1989: 157-164, 266-267, 404) bestudeerde het gezinsleven van slaven op twee Surinaamse plantages, Roosenburg en Mon-Bijou. Naast slavenregisters en emancipatieregisters analyseerde hij wat betreft de plantage Roosenburg de *Specialiën* van de Herrnhutters uit het laatste decennium van de slavernij. Tot algemene uitspraken over het gezinsleven van de Surinaamse plantageslaven leidde het onderzoek niet, maar voor wat betreft de plantages Mon-Bijou en Roosenburg bestaan er volgens Oostindie geen goede gronden om de gangbare vooronderstelling te verwerpen dat matrifocaliteit en de afwezigheid van het kerngezin karakteristiek waren voor de Surinaamse plantageslavernij. De gegevens wezen op relaties die mogelijk wel monogaam waren, maar weinig duurzaam waren en elkaar snel opvolgden.

Van Stipriaan (1993a: 342-345) onderzocht het gezinsleven van de slaven op plantage Cliffords-Kockshoven door de samenstelling van de huishoudens op de plantage te bestuderen. Hij concludeerde dat ongeveer de helft van de volwassene in een kerngezin leefde. Van de andere helft was het merendeel oud en waarschijnlijk weduwe of weduwnaar. Seksuele mobiliteit ontbrak niet op de plantage, maar Van Stipriaan meent dat de relaties overwegend stabiel waren. Het huishouden is echter een te beperkte eenheid om de betekenis van familie en gezin in slavensamenlevingen goed te kunnen bestuderen. Huishoudens hoeven immers niet alleen uit gezinsleden te zijn samengesteld en — nog belangrijker — de verantwoordelijkheden van een gezin, zoals de opvoeding van kinderen, hoeven niet binnen één huishouden plaats te vinden.

In al deze werken werd gezocht naar de gangbaarheid van het kerngezin en naar de stabiliteit van de relaties tussen mannen en vrouwen. Uit de verschillende onderzoeken blijkt dat er echter geen gegevens beschikbaar zijn waarmee een nauwkeurige

berekening kan worden gemaakt van het percentage slaven dat in een kerngezin, matrifocaal, polygynisch of een ander samenlevingsverband leefde.

1. Stereotypen over de relaties tussen slaven en slavinnen

De oudste beschrijvingen van Suriname en haar inwoners uit de achttiende en negentiende eeuw zijn afkomstig van planters, artsen en anderen die zich soms voor lange perioden in de kolonie vestigden. Ook avonturiers die door West-Indië reisden, voerden de pen en zetten hun ervaringen in de tropen op papier. Zij beschreven dikwijls uitvoerig de natuurlijke omgeving met haar vreemde planten- en diersoorten. Veel auteurs leken geboeid door de wereld van de slaven en de wijze waarop dezen hun gezinsleven organiseerden. Hoewel de werken veel nuttige beschrijvingen bevatten, velden de auteurs nogal snel een oordeel waar het de moraal van de slaven betrof. Een nauwkeurige bestudering van de werken brengt aan het licht dat de auteurs zich wat dat betreft veel meer door hun voorgangers lieten inspireren dan dat zij zich op zorgvuldige waarnemingen baseerden. Relaties en contacten tussen deze schrijvers en de slaven waren lang niet altijd diepgaand genoeg om tot een beter begrip van de slavensamenlevingen te kunnen leiden. In de literatuur over Suriname werd keer op keer het stereotype beeld van het leven van slaven bevestigd, waarin aan familiebetrekkingen een geringe rol werd toegedicht. Familiebanden en sociale contacten die verder gingen dan het gezin lieten vrijwel alle auteurs onbeschreven. Zij schreven uitsluitend over de afwezigheid en de breekbaarheid van het kerngezin. Volgens de auteurs waren de meeste slaven niet in staat een twee-ouder gezin bijeen te houden en waren de slavin en haar kinderen de enige constante factor in een gezin. Sommigen nuanceerden het beeld over de slavengezinnen en meenden dat een twee-ouder gezin wel mogelijk was onder slaven.³

Herlein (1718: 96-97) beschreef als eerste de relaties tussen slaven en slavinnen in Suriname. Volgens hem vroeg een slaaf toestemming aan zijn meester om met een vrouw samen te leven. Meestal stemde de planter daar wel mee in en vermaande hij het paar om vreedzaam als man en vrouw samen te leven. De vrouwen zorgden voor hun mannen en bereidden hun eten en drinken. Monogaam zouden de huwelijken lang niet altijd zijn, maar erg uitvoerig gaat Herlein daar niet op in. Wanneer een slaaf voor een vrouw op een andere plantage koos, zocht hij haar iedere nacht op. Voor planters zou dat geen ideale situatie zijn, want volgens Herlein werden de slaven er 'loopagtig en diefagtig' van.

In 1770 verschenen twee belangrijke werken, waarin de relaties tussen slaven en slavinnen werden besproken, namelijk dat van de arts Fermin en dat van de geschiedschrijver Hartsinck. Fermin (1770: 116, 125-127, 144) benadrukte de

³Dit geldt overigens niet alleen voor de literatuur over de Surinaamse slaven. In de literatuur uit die tijd over de slavensamenlevingen in het Caribisch gebied en de Verenigde Staten is hetzelfde beeld over slavenfamilies te vinden. Zie bijvoorbeeld Condorcet (1989: 15).

liederlijke levensstijl van slaven, maar hij toonde ook aan dat slaven en slavinnen sterk aan elkaar waren verbonden. Hij meende namelijk dat slaven tegenover hun vrouwen nog jaloersere waren dan Italianen; zodra een slaaf ook maar iets van overspel bespeurde, beweerde hij, bracht deze zijn vrouw door vergiftiging om het leven. Fermin raadde de planters aan om 'minnehandel' met hun getrouwde slavinnen te vermijden. Een slaaf zou volgens de auteur wraak nemen op de planter die zijn vrouw van hem had afgenomen, bijvoorbeeld door weg te lopen en anderen mee te nemen of door hem te vergiften. Net als Herlein, schreef ook Fermin dat een slaaf aan zijn eigenaar toestemming vroeg om een slavin te 'huwen', waarbij hij aan zijn eigenaar beloofde voor haar te zullen zorgen. Als een slaaf van enig aanzien was, werd het zelfs wel gevierd. Dergelijke 'huwelijken', die met weinig ceremoniën werden voltrokken en geen wettige geldigheid hadden werden door meerdere auteurs besproken, zoals Hartsinck (1770: 910), Blom (1786: 293), Kunitz (1805: 90-91), Lammens (1982: 109) en Benoit (1980: 63).

De geschiedschrijver Hartsinck (1770: 907, 910), die Suriname overigens nooit bezocht, betoogde dat slaven en slavinnen weliswaar veel losse contacten hadden alvorens zij een vaste verbintenis aangingen, maar dat een man en een vrouw bij elkaar bleven wanneer zij samen kinderen kregen. De planter Blom (1786: 393) meende evenals zijn tijdgenoten Fermin en Hartsinck dat slaven en slavinnen soms meerdere relaties tegelijk hadden en dat huwelijken makkelijk werden verbroken, maar dat er ook echtparen waren die vele jaren tot aan hun dood bij elkaar bleven.

Het meest bekende achttiende-eeuwse werk over Suriname is dat van de huursoldaat Stedman. Zijn *Narrative over Suriname*, oorspronkelijk uit 1796, werd in het Duits, Frans, Nederlands en Zweeds vertaald. Het boek heeft veel invloed gehad op de beeldvorming van de Surinaamse slavernij, die in de visie van Stedman ongemeen hard zou zijn geweest (Oostindie 1993: 9-11). Over de relaties tussen slaven en slavinnen schreef Stedman vrij weinig. Wel vermeldde hij dat een relatie werd verbroken zodra een van de partners dat wilde, maar dat dit in verbintenissen van slaven minder gebruikelijk was dan in een Europees huwelijk (Price & Price 1992: 275).

In de negentiende eeuw veranderde er weinig aan het beeld van de relaties tussen slaven en slavinnen; die zouden in het algemeen vrijblijvend en weinig stabiel zijn.⁴ Dienden de beschrijvingen in de achttiende eeuw vooral om de 'aard' van slaven te schetsen, na de eeuwwisseling werden zij gebruikt als argument voor verschillende doeleinden. Zo kampten de slaven voortdurend met een sterfteoverschot en in geen enkele periode was het aantal geboorten groter dan het aantal sterfgevallen. Na de afschaffing van de slavenhandel werd de afnemende slavenbevolking een probleem voor de planters. Sommigen hoopten door betere zorg voor zwangere vrouwen, kraamvrouwen en zuigelingen de bevolkingsgroei te kunnen stimuleren. Verondersteld werd echter dat niet alleen de levensomstandigheden, maar ook een onzedelijke

⁴Kunitz (1805: 76, 82-84), Lammens (1982: 109), Lans (1829: 39-40; 1842: 24-25; 1847: 7, 79), Van Heeckeren van Waliën (1826: 87, 100, 128), Kuhn (1828: 25), Van Breugel (1842: 87-88), Teenstra (1842: 362-363), Bosch (1843: 166-167, 171, 191, 196-197), Winkels (1856: 40, 82-85).

levenswijze de lage vruchtbaarheid van slavinnen zou hebben veroorzaakt (Oomens 1986: 161-171). De arts Kuhn (1828: 25) formuleerde dat als volgt:

In de derde plaats, hebben de negers geen denkbeeld van het huwelijk, en kunnen zulks, uit den aard van hunne weinige kundigheden, ook niet hebben, waaruit volgt, dat bij hen geen vast verband van huiselijke samenleving bestaat. Er zijn, wel is waar, vele negers en negerinnen, die zeer kuisch en huiselijk met elkander leven, ja hun heel leven door bij elkander blijven en verscheidene kinderen verwekken; een groot gedeelte echter leeft daaromtrent geheel vrij en naar eigen goedvinden, van welke gewoonte eene onzedelijke leefwijze het gevolg moet zijn, die de voorttelling zeer hinderlijk is ... Het is ene bekende waarheid, dat een veel bezocht voetpad nimmer enige plant of vrucht kan voortbrengen.

De gedachte dat het lage aantal geboorten het gevolg zou zijn van promiscuïteit, bracht de overheid en de planters ertoe het gezinsleven onder slaven te bevorderen. Tot die tijd werd het familieleven van slaven gekritiseerd, maar werd er geen noodzaak gezien er iets aan te veranderen. In de loop van de negentiende eeuw groeide echter het idee dat kerstening het gezinsleven van slaven zou kunnen stabiliseren (Van Heeckeren van Waliën 1826: 87, 100, 128; Lans 1829: 39-46; 1842: 24-25; 1847: 7,79).⁵ Lans (1842: 24) schreef daarover:

Als een noodzakelijk gevolg van het godsdienstig onderwijs, is de vorming van het huisgezin, het familie-leven te beschouwen, waarvan tegenwoordig de banden buitengewoon zwak zijn.

Kerstening en het familieleven van slaven waren ook thema's in de discussie over de emancipatie. Teenstra (1842: 352-353), die van 1828 tot 1834 in Suriname verbleef als landbouwkundig ambtenaar, was een fel voorstander van de emancipatie en meende dat slaven na de emancipatie pas een kans kregen een gezinsleven te ontwikkelen:

Met wat een lust en ijver kan een negerslaaf bezield zijn bij het denkbeeld, dat niets hem toebehoort? Zelfs zijne vrouw en kinderen, het voedsel en de kleeding, en ook het lighaam, dat daarmede gevoed en gedekt wordt, behoort den meester.

Ook Lans (1847: 79) meende dat het moreel van de slaven zou stijgen na de emancipatie, 'Elk individu zal zijn leven hooger schatten, elke moeder haar kind beter verzorgen'.

Bosch (1843: 166-167, 171, 191, 196-197) pleitte ervoor de emancipatie geleidelijk

⁵In het rapport van de Staatscommissie (1855: 97, 270, 301-302, 325) werd enerzijds gesuggereerd dat 'veelwijverij' en 'veelmannerij' ook onder christelijke slaven algemeen was, maar anderzijds werden de pogingen van de Herrnhutters om monogamie onder de slaven te bevorderen aangemoedigd en gewaardeerd.

te realiseren; een overhaaste vrijlating zou volgens hem enkel tot luiheid en losbandigheid leiden. Opvoeding en godsdienst waren nodig, zo vond hij, om slaven op hun vrijheid voor te bereiden. Evenals Bosch meende de plantageopzichter Winkels (1856: 40, 82-85) dat de slaven moesten worden ontwikkeld voordat zij geëmancipeerd konden worden. Hij formuleerde zijn mening over de verbintenissen tussen slaven als volgt:

Het valt toch voorzeker niet te ontkennen dat de Afrikaan, in zijn onbeschaafden staat, alhier niet alleen allerloszinnigst, maar ook dikwijls, door met twee of drie vrouwen vereenigd te zijn, de zaden van het verschrikkelijkste gift door gehele familiën verspreidt.

Winkels meende echter dat de 'loszinnigheid enigszins geketend' was sinds het christendom onder de slaven werd verspreid.

Van Breugel (1842: 87-88) die Suriname in de negentiende eeuw voor een korte tijd bezocht om de zakelijke belangen van zijn familie te behartigen, merkte op dat degenen die de slaven op hun onzedelijke levenswijze beoordeelden, de situatie in eigen land eens in ogenschouw moesten nemen. Daar, in Nederland, woonden mannen en vrouwen uit de lagere sociale lagen van de bevolking ook ongehuwd samen, waren er vele bordelen en werden onwettige kinderen te vondeling gelegd. De Zeeuwse arts Coronel (1859: 252-270) schetste een soortgelijk beeld van de armlastige Middelburgse bevolking. Volgens de arts verwaarloosden ouders hun kinderen en namen onzedelijkheid en prostitutie zorgwekkende vormen aan. Ook kende hij gezinnen waar de man thuis bleef en de vrouw het gezin onderhield en verzorgde.⁶

Moderne opvattingen over huwelijk en gezin, waarin aan het kerngezin een centrale plaats in de samenleving wordt toegekend, ontwikkelden zich in Europa in de zeventiende en achttiende eeuw. De scheiding van arbeid en gezinsleven speelde een essentiële rol bij de opkomst van het moderne kerngezin. Vanaf die tijd veranderde de huishoudgroep ook niet meer zoveel van samenstelling, want er was geen inwonend personeel meer dat kwam en ging. Ook de toegenomen levensverwachting, betere behuizing en onderwijs stabiliseerden de samenstelling van het gezin. Het gevolg was een groeiende intimiteit en emotionele verbondenheid. De afname van kindersterfte versterkte de band tussen ouders en kinderen. Doordat er minder vrouwen in het kraambed stierven werd er minder hertrouwd, wat eveneens de samenstelling van het gezin stabiliseerde (Mitterauer & Sieder 1982: 48-69).

Van Breugel maakte er terecht gewag van dat veel contemporaine auteurs met enige hypocrisie te werk gingen. Een vergelijking van de gezinssituatie in Europa en Suriname is echter niet zinvol. Daarvoor waren de omstandigheden en de culturele achtergrond van de betrokkenen te verschillend.

⁶Zie voor de gezinsverhoudingen in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw Hofstee (1978: 69-85) en Haks (1982: 100-104, 219-222). Zie Laslett (1971) voor wat betreft de situatie in Europa.

2. Vertekening in de bronnen

Het gezin- en familielevens behoorden tot het meest persoonlijke domein van het leven van slaven en het is dan ook niet eenvoudig om daar inzicht in te verkrijgen. In de slavenregisters en emancipatieregisters werden alleen de namen van de moeders geregistreerd; de vaders zijn daarom onbekend. Verder worden, zoals in de volgende paragraaf aan de orde komt, de bronnen getekend door het gebrek aan kwantitatieve gegevens. De brieven en notities van de Herrnhutters leveren waardevolle informatie, maar hier wordt erop gewezen dat ook deze bronnen waardeoordelen bevatten en met voorzichtigheid moeten worden betracht.

Voor de familierelaties buiten het gezin toonden de Herrnhutters, net zoals de contemporaine auteurs, weinig interesse. Daarentegen legden de zendelingen een uitzonderlijk grote belangstelling voor de verbintenissen tussen slaven aan de dag, maar konden die nooit helemaal doorgronden (Oostindie 1989: 159).⁷ Hun opmerkingen over het gezinsleven waren overwegend negatief. Eén reden daarvoor was dat hun strenge christelijke moraal ten aanzien van relaties nogal eens botste met die van de slaven.⁸ De slaven hechtten aan hun verbintenissen, maar een scheiding verbonden zij niet zo sterk aan gevoelens van schande als de Herrnhutters dat deden. In de gesprekken die de Herrnhutters met de slaven onderhielden en in hun *Specialiën* noteerden, waren de relatieproblemen van de laatsten het meest terugkerende thema. Onvermoeibaar probeerden de zendelingen ruziënde partners te verzoenen en weer bij elkaar te brengen. Soms werden slaven wier levenswandel niet in goede aarde viel bij de Herrnhutters tijdens een bijeenkomst openlijk ter verantwoording geroepen. Anderzijds vonden slaven bij de zendelingen een gewillig oor voor al hun klachten over de ontrouw van hun partner of over andere moeilijkheden in de relatie. Slaven moesten melden wanneer zij een nieuwe partner hadden; de Herrnhutters gaven daar dan al dan niet hun goedkeuring aan. De zendelingen wilden ook de partnerkeuze van de slaven beïnvloeden. Soms probeerden zij een slaaf of slavine ertoe te bewegen een ex-partner terug te nemen, zoals in het volgende voorbeeld uit 1858 op Hooiland:

Immanuel Andries van Somerszorg kwam en vroeg hoe het met hem verder moest gaan, moest hij zonder vrouw leven of niet? Aangezien het bekend is dat hij niet zonder vrouw kan leven zonder heimelijk in zonde te geraken, zei ik hem dat hij Elisa Antoinette, waarvan hij al lange tijd gescheiden is, terug kon nemen.⁹

⁷Zo lijkt het aannemelijk dat er seksuele verbintenissen tussen slavinnen bestonden (Van Lier 1986; Wekker 1994: 150-155). Daarover schreven de Herrnhutters niets.

⁸De Herrnhutters mochten zelf niet scheiden. Van Herrhuttervrouwen werd verwacht dat zij hun mannen volgden. Voor beide echtelieden gold dat hun liefde voor elkaar ondergeschikt moest blijven aan de liefde voor de Heiland; de uitbreiding van Zijn rijk stond centraal in hun leven en alle aardse liefde bleef daaraan ondergeschikt (Lenders 1994: 37-41, 78-79, 168-169).

⁹RAU: EBG 375 15-8-1858.

Immanuel Andries stemde in met de keuze van de zendeling, maar over het algemeen bepaalden slaven zelf met wie zij verder wilden leven. Zoals Oostindie (1989: 157-159) aangeeft illustreren de vergeefse pogingen van de eigenaren en zendingen om de slaven te disciplineren dat individuele slaven zich niet de wet lieten voorschrijven bij de keuze van hun verbintenissen.

De ontevredenheid van de zendingen over het gezinsleven van de slaven werd verder veroorzaakt door het geringe succes van het 'huwelijk'. Slaven mochten geen wettig huwelijk sluiten, maar om de relaties toch te kunnen bekrachtigen voerden de Herrnhutters in 1850 het *verbond* in; een religieuze verbintenis die geen wettige geldigheid had. Grote opgang maakte het *verbond* niet (Lenders 1994: 202-206). Volgens de zendeling Menze voerden de slaven allerlei argumenten aan om het *verbond* te kunnen uitstellen. Zo vertelden de mannen hem dat zij niet meteen wilden trouwen, maar liever eerst een tijd met een vrouw wilden samenleven om haar goed te leren kennen. Vrouwen schuwden het verbond, omdat zij bang waren dat hun mannen dan teveel macht kregen en hen zouden kunnen mishandelen zonder dat zij van hen weg konden gaan. Menze illustreerde zijn scepsis over het *verbond* met het volgende voorbeeld:

Veertien dagen geleden kwam een gedoopte man naar me toe en vroeg toestemming om een gedoopte negerin tot vrouw te nemen. Daar er niets op tegen was, gaf ik hem mijn goedkeuring, maar ik zei hem dat zij wel moesten trouwen. Dat beloofden zij en er werd vastgesteld dat dit in de avond van de 21ste zou gebeuren. Een groot deel van de gemeente had zich al in de kerk verzameld, terwijl ik nog steeds op het bruidpaar aan het wachten was. Eindelijk verscheen de bruidegom geheel teneergeslagen en hij verklaarde mij dat de vrouw niet wilde trouwen. Alleen zonder huwelijk wilde zij een relatie met hem hebben. Natuurlijk verbood ik hem dat, maar daar scheen hij ook helemaal geen behoefte aan te hebben. De man was werkelijk beklagenswaardig, want boven alles moest hij ook nog de spot van zijn liederlijke medeslaven verdragen. Ik probeerde hem te troosten en met hem te praten. In plaats van de huwelijksrede richtte ik aan de aanwezigen een ernstige vermaning met de woorden: 'Jullie zijn mijn vrienden, dus doen jullie wat ik jullie gebied'. Tenslotte verklaarde ik dat niemand meer tot het heilige avondmaal bevorderd zou worden, die het kerkelijke huwelijk weigerde. Dat had het goede gevolg gehad dat zich dit jaar nog zes paren lieten trouwen.¹⁰

Missionarissen sloten eveneens kerkelijke huwelijken tussen slaven. Zij duiden die huwelijken nooit aan met de term *verbond*, die benaming werd alleen door de Herrnhutters gebruikt. Al in 1823 huwde de missionaris P.A. Wennekes vier paren op

¹⁰*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1864: 563-564; Lenders 1994: 211-212.

de plantage Novar in Coronie. Ook Wennekers opvolgers aan de kust huwden slavenparen. Tussen 1842 en 1863 werden er 44 huwelijken gesloten in Coronie, voornamelijk tussen slaven. 44 huwelijken is echter een gering aantal in verhouding met de 1055 personen die in deze periode door de missionarissen werden gedoopt. A. Bossers schreef in 1873 in de *Kronijken der katholieke kerk op Coronie* dat het aantal huwelijken tijdens de slavernij klein was: 'de heidensche maatschappij in aanmerking genomen, bevreemt het kleine aantal huwelijken niet zoo veel', meende hij. Hij weet het geringe aantal huwelijken verder aan het verbod om voor de wet te trouwen.¹¹

Het verbreken van een relatie was zeker niet zeldzaam, maar de bronnen geven een scheve voorstelling van de relaties tussen slaven en slavinnen doordat in tegenstelling tot de vele klachten over het veelvuldig wisselen van partners onder slaven, de stabiele relaties door de Herrnhutters slechts zelden specifiek werden genoemd (Lamur 1985: 4). Meestal kwamen die alleen zijdelings en in relatie met andere opmerkingen ter sprake. Een enkele keer gaven de zendelingen voorbeelden van stabiele relaties, zoals bijvoorbeeld de zending Menze. In 1863 schreef hij over een slaaf en een slavine, die al twintig jaar met elkaar samenleefden.¹² Toch kan uit de dialogen tussen zendelingen en slaven worden vastgesteld dat slaven niet onverschillig stonden tegenover hun relaties en naar stabiele verbintenissen streefden. De gesprekken laten zien dat een beslissing om een relatie te beëindigen meestal niet makkelijk werd genomen. Soms klaagden vrouwen over de ontrouw van hun man, maar bleven hun man desalniettemin trouw of gingen pas jaren later tot een scheiding over. Op Schoonoord begon Betje Bebe in 1860, zij was toen tweeëntwintig jaar, een verhouding met Adam. Eén jaar later kreeg zij haar eerste kind. Adam was echter de man van Albertina Mimie, die twee kinderen had. Een tijd lang onderhield hij een relatie met beide vrouwen en beide vrouwen kregen kinderen van hem. Pas in 1863 was de relatie met Albertina Mimie definitief ten einde en werd die scheiding ook door de zendelingen erkend. In 1881 sloten Betje Bonam en Adam Dank in Paramaribo een wettig huwelijk.¹³

Ook uit rechtszaken blijkt dat slaven niet makkelijk dachten over het verbreken van een verbintenis of over ontrouw. Verscheidene keren moest een slaaf voor het gerecht verschijnen vanwege een *crime passionnel*. Zo moest Willem, een vrije zwarte man die enige tijd als timmerman op Paradise verbleef, zijn verhouding met de achttienjarige slavine Afrika met de dood bekopen. Adonis van de buurplantage Hazard was de eerste man van Afrika geweest, maar had hun relatie verbroken nadat zijn eigenaar hem had bevolen niet steeds naar Paradise te gaan en een vrouw op Hazard te zoeken. Adonis bleef echter naar Afrika verlangen en op de avond van 11 april 1849 zocht hij haar weer op. In de hut van Afrika en haar broer trof hij echter Willem aan. Zichtbaar jaloers lokte Adonis een gevecht met Willem uit. Afrika riep haar ouders te hulp, die snel kwamen

¹¹BS: Parochie Coronie, *Kronijken der katholieke kerk op Coronie*.

¹²*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1864: 807-808.

¹³RAU: 373 14-7-1860, 14-8- 1861, 5-4-1862, 11-8-1863, 23-9-1864, 17-6-1866; CBB: Emancipatieregister Schoonoord. In dit register werd het huwelijk tussen Betje Bonam en Adam Dank in 1881 bijgeschreven.

toegelopen en de vechters uit elkaar probeerden te halen. Hun moeite was echter tevergeefs, want Adonis haalde een mes uit zijn broek en bracht Willem een aantal steken toe. Vervolgens rende hij Afrika achterna, al schreeuwende — zoals dat tijdens het proces werd vertaald uit het *Sranan* —: `hier jou verdomde hoer!'. Afrika viel in een sloot en bleef daar liggen totdat Adonis weg was. Zij durfde die nacht niet naar haar woning terug te keren, maar ging in een ander huis slapen. Enige weken later stierf Willem aan zijn verwondingen.¹⁴

3. Huishouden en gezin

Huishouden en gezin waren geen onafhankelijke eenheden in de slavensamenlevingen, maar waren ingebed in een breder netwerk van familiebanden en andere sociale relaties (Olwig 1981). Alvorens daarop in te gaan, wordt de betekenis van huishouden en het kerngezin in de slavensamenlevingen nader bestudeerd. De *Specialiën* van de suikerplantages Hooiland, Osembo en Schoonoord leveren in eerste instantie het bekende plaatje op van ontrouw, scheidingen en het voortzetten van door de Herrnhutters ongeoorloofde relaties. Wanneer de vrouwen van zestien jaar en ouder die in 1863 op de plantages Osembo en Schoonoord werden geëmancipeerd onder de loep worden genomen, dan blijkt echter dat de klachten in de *Specialiën* slechts een minderheid van die vrouwen betreffen. Een aanzienlijk deel werd alleen vermeld in verband met kerkelijke zaken, terwijl sommigen helemaal niet werden genoemd. Van de laatste groep vrouwen waren echter velen niet bij de Herrnhutters aangesloten, waardoor zij buiten de controle van de zendelingen vielen. Wat betreft de plantage Hooiland zijn de gegevens onvolledig, omdat daar nog in de laatste decennia van de slavernij veel slaven door aankoop waren bijgekomen. Het leven van de `aangekochte' slavinnen is dan ook slechts gedeeltelijk gevolgd in de *Specialiën*. Bovendien was Hooiland een zeer grote plantage, wat de controle over de gemeenteleden bijzonder moeilijk maakte. De controle was ook op de plantages Osembo en Schoonoord beperkt, want de Herrnhutters kwamen niet alles te weten op hun plantagebezoeken, die meestal niet meer dan eens in de vijf of zes weken plaatsvonden. Lang niet alle slaven bespraken hun problemen met de zendelingen en soms noteerden de laatsten in de *Specialiën* enkel een opmerking als `de gedoopten gesproken, waarbij weer veel onzuiverheden aan de dag kwamen'.¹⁵ Het kwam ook voor dat de zendelingen maanden niet werden toegelaten op de plantages; over die periode van afwezigheid bestaat dan ook geen informatie. Zeker wanneer er veel bedrijvigheid was op de plantages, zoals tijdens het planten, oogsten en andere werkzaamheden, kon dat voorkomen. Dat de niet genoemde vrouwen in de *Specialiën* allemaal een stabiel gezinsleven leidden kan dan ook noch worden

¹⁴LS: HvJ criminele Procedures 1849. Zie verder bijvoorbeeld de zaak tegen Adriaan van plantage Anna-Maria uit 1843 en tegen Amour van plantage Saltzhalen uit 1830. In Coronie werd een man er door zijn ex-vrouw van beschuldigd haar minnaar te hebben vergiftigd (*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1863).

¹⁵RAU: EBG 375 15-8-1858.

bewezen, noch worden ontkend (vgl. Oostindie 1989: 159). Hetzelfde probleem betreft de gegevens in de doopregisters, waar partners werden bijgeschreven en doorgestreept.¹⁶ De vele klachten van de zendelingen over de relaties van slaven enerzijds en het ontbreken van veel namen met betrekking tot die klachten in de *Specialiën* anderzijds kunnen tot twee verschillende conclusies leiden, die geen van beide op overtuigende wijze kunnen worden verdedigd.

De meest concrete informatie over het gezinsleven van slaven wordt gegeven door de molenmaker Charles Antonie Röman. Hij schreef in 1828 dat op een plantage van honderd slaven er ongeveer tien tot twaalf waren die als man en vrouw bij elkaar leefden.¹⁷ Wanneer kinderen, ouden en gebrekkigen niet worden meegerekend, zou tweevijfde van de volwassen slaven geen vaste partner hebben gehad (Van Stipriaan 1993a: 342). Hoewel dan ruim de helft van de slaven wel een vaste partner zou hebben gehad, blijft de ambivalentie over de relaties tussen slaven bestaan. Bovendien bewijzen de gegevens niets over de veranderingen in de relaties in de loop der tijd.

De voortdurend de kop op stekende ambivalentie over het gezinsleven van slaven is niet alleen te wijten aan het gebrek aan informatie, maar was ook deel van het leven op de plantages. Enerzijds hadden mannen en vrouwen elkaar nodig en verwachtten zij steun van elkaar. Wanneer een huishouden werd gevormd door een kerngezin waren de verschillende taken op een traditionele wijze tussen man en vrouw verdeeld. De molenmaker Röman schreef dat de man voor het hout, vis of andere benodigdheden zorgde en de vrouw de maaltijden bereidde. In de vroege ochtenduren maakte de vrouw het eten klaar om mee te nemen naar het veld, terwijl de man intussen hun gereedschap sleep voor de aangebroken werkdag.¹⁸ Ook de verslagen van de rechtbank geven inzicht in de bezigheden van slaven buiten de verplichte arbeidsuren op het veld. Het waren steeds de mannen die krabben of vis vingen in de kreken en de vrouwen die de maaltijden bereidden.¹⁹ Materiële condities konden een rol spelen bij de keuze van een vrouw voor een man. Röman meende dat mannen die niets bezaten geen vrouw konden krijgen en voor zichzelf moesten zorgen. Slaven die in een gezin leefden, zouden het volgens Röman beter hebben dan degenen die alleen leefden.²⁰ Zowel mannen als vrouwen verlangden enige zorg van hun partner en het verzaken van verplichtingen kon een reden zijn om een relatie te verbreken. Op de plantage Meerzorg had Andries met Haita geleefd; hij was de eerste man van Haita geweest en samen hadden zij een dochter, Madrijntje. Andries verwaarloosde Haita echter en ging zelfs geen krabben voor haar vangen. Toen zij door een wond aan haar been zelf niets meer kon doen, ontfermde de slaaf Washington zich over haar. Washington hielp haar met alles, aanvankelijk zorgde hij zelfs voor Andries die hulpeloos was nadat hij de *Spaanse bok* had gekregen en in de bandietenboeien was geklonken. Haita nam daarop de toegewijde

¹⁶RAU: EBG 311, 314.

¹⁷ARA: Archief Johannes van den Bosch 142.

¹⁸ARA: Archief Johannes van den Bosch 142.

¹⁹LS: HvJ criminele procedures 1846.

²⁰ARA: Archief Johannes van den Bosch 142.

Washington tot man en bracht het kind naar haar moeder, waar het zou blijven wonen. Ook Andries verliet de woning en vond onderdak bij zijn zuster.²¹

Eenzijds hadden slaven en slavinnen elkaar dus nodig en vormden zij huishoudens met een duidelijk arbeidsverdeling, maar anderzijds legde de slavernij ernstige beperkingen op aan het zelfstandig functioneren van huishoudens. De verbouw op de kostgronden, de visvangst, de jacht en de verkoop van pluimvee verschafte de Surinaamse slavenhuishoudens slechts een beperkte mate van onafhankelijkheid. Hoewel slaven hun levensstandaard konden verbeteren en de bijdragen van mannen en vrouwen aan het huishouden van belang waren, was het huishouden niet onontbeerlijk om te kunnen overleven. Voor slaven was het huishouden niet, zoals voor *peasants*, een essentiële sociaaleconomische eenheid, waarvan de leden voor een gezamenlijk inkomen moesten werken om te kunnen overleven. Verder verschilde het kerngezin op de plantage van een traditioneel West-Europees kerngezin; de huishoudelijke taken waren dan wel op een traditionele manier tussen man en vrouw verdeeld, maar de man was niet — zoals in een traditioneel West-Europees kerngezin — de belangrijkste verantwoordelijke voor het gezinsinkomen. Voor een belangrijk deel van de voedselvoorziening, maar ook voor kleding en andere zaken bleven de slaven immers afhankelijk van de planter. Slavernij en het leven op de plantages gaf de vrouw mede om die reden een vrij onafhankelijke positie in gezin en samenleving. Die situatie ondermijnde de functionaliteit van het kerngezin niet, zoals Buschkens suggereerde, maar maakte het evenmin tot een noodzakelijke eenheid.

²¹LS: HvJ, criminele procedures 1837. De *Spaanse bok* was een manier van straffen, zie verklarende woordenlijst voor een verdere uitleg.

Afbeelding 5: 'Negerhuizen'. Litho, Bray.
Stichting Surinaams Museum, collectie Bray, 'Surinaamse schetsen'.

Het kerngezin werd bovendien niet bevorderd door de behuizing. Oostindie (1989: 149, 362-363) berekende dat op de plantage Roosenburg het aantal bewoners per slavenwoning in de jaren tussen 1720 en 1801 varieerde van 4,68 tot 7,37. Op de koffieplantage Mon-Bijou nam het aantal bewoners per slavenwoning toe van 4,38 in 1783 tot 9,9 in 1825. Van Stipriaan (1993a: 362) berekende dat tussen 1750 en 1863 gemiddeld vier personen een woning deelden. Alleen aan het begin van de negentiende eeuw lag dat percentage hoger en deelden gemiddeld ruim vijf personen een woning.

In de loop van de negentiende eeuw werden de losstaande slavenhutten op de meeste plantages vervangen door blokoningen (Oostindie 1989: 151; Van Stipriaan 1993a: 361). Op de houtplantages bleven de slaven ook in de negentiende eeuw in losstaande hutten wonen (Lans 1842: 142). Van Stipriaan (1993a: 361) berekende dat het aantal blokoningen op de Surinaamse plantages was gegroeid van veertig procent in 1760 tot eenentachtig procent in 1845. Hij beschreef die woningen als lange, houten gebouwen, meestal rustend op stenen neuten of een stenen vloer, het dak bedekt met houten dakspanen en verdeeld in meerdere woningen van één of meer vertrekken. Voor de hygiëne en gezondheid was de overgang van hutten naar blokoningen gunstig; de rokerige en vochtige hutten zonder vensters, met een enkele deuropening en een vaste vuurplaats in het midden, werden vervangen door luchtige gebouwen.²² Veel privacy boden de tegen elkaar staande woningen niet en in sociaal opzicht waren de blokoningen een achteruitgang ten opzichte van de hutten. Velen hadden dan ook een voorkeur voor de oude hutten (Teenstra 1835: 190; Staatscommissie 1855: 305). Lans (1842: 142-143) suggereerde om voor slaven die in familieverband leefden, afzonderlijke huisjes in te richten en de 'kazernevormige' gebouwen aan alleenstaanden over te laten. Voor een gezinsleven waren de blokoningen niet ideaal.

Er waren echter ook slaven die met minder genoegen moesten nemen dan met een hut of blokoning. De molenmaker Röman schreef dat sommige slaven geen woning hadden, maar een min of meer zwervend bestaan leidden en in de molens op de plantages sliepen.²³ Ook in de verslagen van de rechtbank zijn voorbeelden te vinden van slaven die in molens sliepen, al deelden sommigen van hen officieel wel een huis met anderen.²⁴ Wellicht boden de molens een uitkomst wanneer de verhoudingen in huis niet meer goed waren en er nog geen ander onderdak was gevonden.

Maakte de behuizing een gezinsleven al moeilijk, het samenwonen werd voor een echtpaar onmogelijk wanneer zij beiden op een andere plantage leefden. Hoewel percentages of aantallen niet zijn vast te stellen, valt uit de *Specialiën* op te maken dat slaven regelmatig voor een partner op een andere plantage kozen. Ook in de eigentijdse literatuur zijn daarvan voorbeelden te vinden. Zo schreef Boekhoudt (1874: 71-72) over een slaaf van de plantage Jagtlust die ondanks het verbod van zijn meester 's avonds

²²Zie voor beschrijvingen van slavenhutten in de achttiende eeuw, Herlein (1718: 82), Fermin (1770: 129-130), Hartsinck (1770: 915). Voor de blokoningen in de negentiende eeuw, zie Lammens (1982: 113, 181), Winkels (1856: 73-74).

²³ARA: Archief Johannes van den Bosch 142.

²⁴LS: HvJ criminele procedures 1832 en 1847.

steeds weer naar de plantage van zijn vrouw ging. Na 's ochtends van zes uur tot 's avonds zes uur te hebben gewerkt, liep hij vier uur — voor een groot deel tot aan de knieën in het water — om de nacht bij zijn vrouw te kunnen doorbrengen. Een korte nacht, want vóór zes uur in de ochtend moest hij weer op Jagtlust aanwezig zijn. Verder schreef Bartelink (1916: 15-16) over de opofferingen die slaven maakten om hun vrouw op een andere plantage te kunnen bezoeken; in het holst van de nacht stond het stel op en maakte de vrouw wat eten klaar voor haar man, die vier tot vijf uur naar moest varen naar de plantage waaraan hij toebehoorde.²⁵ Deze verhoudingen tussen slaven en slavinnen van verschillende plantages laten zien dat verbintenissen en sociale relaties tussen slaven veel verder gingen dan het huishouden of gezin. In de literatuur wordt verondersteld dat het vooral op kleine plantages, waar veel slaven aan elkaar verwant waren, moeilijk was om een partner te vinden die geen familie was (Craton 1979; Fogel en Engerman 1974; Higman 1975, 1979, 1984a). De emancipatieregisters van drie suikerplantages tonen die evenredigheid tussen het aantal families en de grootte van de plantages aan. Op Osembo leefden in 1863 133 slaven, die zestien families vormden. De familie Kensmil was de grootste en bestond uit vierentwintig personen. De plantage Schoonoord telde 214 slaven in 1863, en was uit zevenenveertig families samengesteld. De grootste familie op die plantage was de familie Macrooy, die uit zestien personen bestond. Hooiland was de grootste plantage van de drie en telde 152 families van in het totaal 635 personen. De grootste familie op deze plantage, de familie Beyson, telde zestien personen.²⁶ Later in dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de relatie tussen het type plantage en de uitgebreidheid van de families.

Verder werd de institutionalisering van het kerngezin gehinderd doordat de verantwoordelijkheid van mannen tegenover hun vrouw en kinderen geen basis in de wetgeving had. Later in dit hoofdstuk wordt ingegaan op het verbod om moeders en kinderen door verkoop te scheiden. De gescheiden verkoop van mannen en vrouwen was niet verboden, maar werd vanaf 1811 wel bemoeilijkt door het verbod om zonder toestemming van het gouvernement slavenmachten gedeeld te verkopen. Planters konden de wetten echter omzeilen door hun slaven te verhuren in plaats van te verkopen.²⁷ Het kwam in de praktijk vrij weinig voor dat gezinnen door gescheiden verkoop uit elkaar werden gehaald (Oostindie 1993: 21), maar het gebeurde wel. Zowel de Herrnhutters als missionarissen uitten hun kritiek daarover (Lenders 1994: 196-202). Tot aan het einde van de slavernij hielden die klachten aan.²⁸ Het door de Herrnhutters ingestelde *verbond* en de door de missionarissen ingezegende slavenhuwelijken konden de gescheiden verkoop van echtparen niet voorkomen. Voor de Herrnhutters was het niet altijd duidelijk of zij een scheiding als gevolg van een verplaatsing moesten accepteren of niet. Weigering leidde uiteraard tot kritiek, zoals Wünsche in 1858 ervoer:

²⁵Zie ook Herlein (1718: 97), Kunitz (1805: 83-86), Kuhn (1828: 26, 97).

²⁶CBB: emancipatieregisters.

²⁷RAU: EBG 712 *Berigten uit Suriname* 35.

²⁸RAU: EBG 143 ingekomen brieven van de Haagsche Maatschappij. Zie verder Teenstra (1842: 102-103) en (Lans 1847: 7).

Zo verklaarde mij eens een neger, dat wanneer het hem niet toegestaan werd een nieuwe vrouw te nemen, dan zou het de plantage-eigenaren verboden moeten worden hen door verplaatsing te scheiden.²⁹

Gescheiden verkoop of verhuur van gezinsleden kwam dus voor, maar niet zo vaak dat het kerngezin in het algemeen daardoor onmogelijk werd gemaakt. Vooral paren waarvan de man en de vrouw op verschillende plantages leefden, moesten het ontgelden. Zoals de *Specialiën* en slavenregisters van de suikerplantages Osembo, Schoonoord, Hooiland en Burnside laten zien, gebeurden de gescheiden verkopen niet op alle plantages in dezelfde mate.

Van de plantage Osembo kan op basis van de gegevens worden vastgesteld dat gescheiden verkoop van gezinnen niet of nauwelijks voorkwam. Geen enkele van de scheidingen die door de zendelingen in de *Specialiën* tussen 1850 en 1863 werden beschreven, werd veroorzaakt door verkoop van één der partners. Bovendien werd er in de slavenregisters van Osembo geen verkoop of aankoop van slaven gemeld in de jaren tussen 1838 en 1863.³⁰

In de *Specialiën* van Schoonoord werden scheidingen als gevolg van verplaatsing van één der partners wel genoemd tussen 1836 en 1860, maar bleven zeldzaam. Sophia Anatje van plantage Welgelegen was bijvoorbeeld de vrouw van Petrus Louis van plantage Katwijk. Sinds zij op Schoonoord was, konden zij elkaar niet meer bezoeken. De slaaf Petrus Soleceur stelde zijn nieuwe vrouw Monki voor aan de zendeling. Zijn vrouw Antje, waarmee de zendelingen hem hadden ingeschreven, was naar Katwijk verplaatst, wat hem te ver was. Ene Sancher van dezelfde plantage deelde mee dat hij een andere vrouw had genomen, omdat zijn eerste vrouw van Lustrijk naar een andere plantage was verplaatst.³¹ In twee van deze drie gevallen woonden de partners op verschillende plantages. Eigenaren zullen bij verkoop wellicht minder rekening hebben gehouden met partners die op verschillende plantages leefden, dan wanneer zij beiden van dezelfde plantage waren. In de slavenregisters van Schoonoord werden in 1842 tweeëndertig slaven bijgeschreven, maar in de *Specialiën* van de plantage is niets terug te vinden over verhuizingen en eventuele scheidingen die daarvan het gevolg zouden zijn geweest.

Op de plantage Hooiland werden meer relaties verbroken door verkoop dan op Osembo en Schoonoord. Hooiland was weliswaar een oude plantage, maar behoorde tot de meest moderne en grootste suikerondernemingen van het land. Het was de best uitgeruste suikerplantage van Suriname met een stoommachine en lopende banden. De eigenaar, H. Wright, had meerdere plantages in zijn bezit en was mede-eigenaar van andere (Van Stipriaan 1993a: 255). In 1860 werden slaven in het slavenregister van Hooiland bijgeschreven die afkomstig waren van de plantages De Goede-Vrede,

²⁹Nachrichten aus der Brüdergemeine 1860: 494.

³⁰RAU: EBG 538, 539; LS: slavenregisters; CBB: slavenregisters.

³¹RAU: EBG 372 3-7-1841, 13-2-1845, 5-4-1854.

Livonia, Nieuw-Aconoribo, Somerszorg, Driesveld en Blokkenbosch. Eind 1853 en begin 1854 schreven de Herrnhutters echter al in de *Specialiën* van de plantage dat slaven van De Goede-Vrede en van Livonia naar Hooiland waren gebracht.³² Slaven die van De Goede-Vrede kwamen, waren daarvoor van Ornamibo naar De Goede-Vrede verplaatst. De Herrnhutters schreven dat het om meer dan dertig slaven ging. Daarna werd de zendelingen achttien maanden de toegang tot de plantage ontzegd, van februari 1854 tot augustus 1855. Voor de kerkelijke bijeenkomsten was geen tijd, aangezien er in die periode veel werd verbouwd en gebouwd op de plantage en er geen tijd verloren mocht gaan.³³ Het is aannemelijk dat in die periode meer slaven naar Hooiland werden verplaatst, ook al werd er in dat jaar geen melding gemaakt van slavenaankopen in de registers. In de maanden na augustus 1855 schreven de zendelingen bij elk bezoek over de nieuwkomers. In 1860, toen de slaven officieel in het register werden overgeschreven, meldden de Herrnhutters niets over de komst van nieuwe slaven in hun *Specialiën*.³⁴ Dat verbintenissen werden verbroken in de periode van verhuizingen ligt voor de hand. De slavin Elisabeth Minerva werd bijvoorbeeld van haar man Lambertus Carolus gescheiden toen zij naar Hooiland kwam. Hij bleef achter en nam twee andere vrouwen. Toen hij drie jaar later in 1857 ook naar Hooiland werd verplaatst, wilden Elisabeth Minerva en Lambertus Carolus de oude relatie weer oppakken. Dat bleek weinig succesvol te zijn want één jaar later werden zij beiden van de gemeente uitgesloten vanwege onzedelijk gedrag. De zending hoopte hen daarmee te laten inzien dat de blanken, die weliswaar voor vele scheidingen verantwoordelijk waren, niet van alles de schuld kon worden gegeven.³⁵ De relatie tussen Gertruide Lucretia en haar man Constant van plantage Leydenshoop werd bemoeilijkt nadat hij naar De Resolutie was verplaatst. Vier jaar na zijn verplaatsing, in 1857, vroeg Gertruide aan een zending of Constant misschien een andere vrouw had genomen, aangezien hij haar niet meer bezocht op Hooiland. Zij had gehoord dat zijn directeur hem geen toestemming meer gaf om de plantage te verlaten en vroeg de zending dat voor haar te onderzoeken.³⁶ Verder werd de verbintenis tussen Sophia Antje en haar man Geluk van Huwelijkszorg door de zendelingen ontbonden verklaard, nadat de laatste aan een plantage aan de Saramacca-rivier was verkocht.³⁷ Aan deze voorbeelden zouden er nog vele kunnen worden toegevoegd. Bij vrijwel alle bekendmakingen van nieuwe partners en problemen tussen partners die in de *Specialiën* tussen 1854 en 1858 werden genoteerd was één van de betrokkenen een nieuwkomer op Hooiland.

³²Hugh Wright was eigenaar van Livonia en mede-eigenaar van De Goede-Vrede.

³³RAU: EBG 375.

³⁴In het slavenregister werden in 1860 111 slaven van De Goede-Vrede op Hooiland overgeschreven. Van Livonia werden er in dat jaar 135 slaven naar Hooiland overgeschreven. Ook werden er in 1860 161 slaven gekocht van Nieuw-Aconoribo, 27 van Somerszorg, 64 van Driesveld en 23 van Blokkenbosch. In het totaal werden er 644 slaven geëmancipeerd op Hooiland in 1863.

³⁵RAU: EBG 175 9-8-1857, 11-4-1858, 16-5-1858.

³⁶RAU: EBG 375 9-8-1857, 27-9-1857.

³⁷RAU: EBG 375 19-2-1854.

Tenslotte Burnside, een zeer moderne suikerplantage in Coronie. In tegenstelling tot Hooiland was Burnside een jonge plantage, die pas aan het begin van de negentiende eeuw tot ontwikkeling was gebracht, eerst als katoen- en later als suikerplantage. Van Burnside bestaan geen *Specialiën*. De verslagen van de Herrnhutters over Coronie in het algemeen verwijzen wel naar de plantage. De zendeling Rätthling, die vele jaren met de zorg over de gemeente was belast, verwijst niet naar scheidingen als gevolg van gedwongen verplaatsingen. Wel schrijft hij over het verzet van slaven van de plantage Potosie tegen hun verplaatsing naar Burnside. Gray, de eigenaar van Burnside, had Potosie in 1857 gekocht en wilde de slaven van de onrendabele katoenplantage naar zijn suikerplantage verplaatsen. De slaven weigerden naar plantage Burnside te verhuizen, die op een afstand van ongeveer één uur lopen van Potosie lag. Aangezien de hele slavenmacht werd verplaatst zal hun bezwaar daartegen wellicht meer te maken hebben gehad met de verhuizing naar een suikerplantage, waar het werk veel zwaarder was dan op een katoenplantage, dan met het verbreken van familiebanden. De aankoop van deze slaven is overigens in de slavenregisters niet terug te vinden. Uit de slavenregisters valt wel af te lezen dat zevenenzeventig slaven van plantage Hope op Burnside werden overgeschreven. Aangezien de plantages naast elkaar lagen, zal die aankoop weinig gevolgen voor de familierelaties van de slaven hebben gehad. In 1850 werden drieëntwintig slaven van Novar naar Burnside verplaatst. Tussen Novar en Burnside lagen de plantages Leasowes, Clyde en Sarah. In Coronie waren de plantages over land bereikbaar. Wanneer slaven van Novar relaties onderhielden met slaven van omringende plantages werden die door de verplaatsing naar Burnside niet noodzakelijk verbroken, maar uiteraard wel bemoeilijkt.³⁸

Kortom, verbintenissen werden wel eens door verkoop verbroken, maar verkoop vormde geen reële bedreiging voor het merendeel van de relaties. Hetzelfde geldt voor de verhoudingen die planters en directeuren met slavinnen onderhielden, ook al vond Fermins (1770: 144) advies aan de eigenaren om 'minnehandel' met hun slavinnen te vermijden lang niet bij alle planters gehoor. In de *Specialiën* van de plantages Osembo, Schoonoord en Hooiland kwamen verwijzingen naar verhoudingen tussen slavinnen en blanken op de plantages voor. Vooral op Schoonoord werden dergelijke verhoudingen regelmatig genoemd, en overigens altijd veroordeeld door de zendingen. Ook blijkt uit de *Specialiën* dat slavinnen tot dergelijke verhoudingen werden gedwongen. In 1854 vertelde Josephina Christina na de kerkelijke bijeenkomst aan de zending dat haar meester Reinke haar had genomen, ook al had hij een huishoudster.³⁹ Zij schaamde zich daarvoor en had het niet in het openbaar tijdens de bijeenkomst durven zeggen. Augustina Hendrika, een slavin van Schoonoord, was in 1858 voor de vijfde maal zwanger en kreeg een kind van de *plankofficier* Van der Meer. Waarschijnlijk was die affaire geen vrije keuze geweest, want zij wilde bij haar man Samuel zondag blijven van wie zij daarna nog twee kinderen kreeg. Terwijl Augustijn Hendrika zwanger was van

³⁸BS: Parochie Coronie, *Kronijken der katholieke kerk op Coronie*.

³⁹Veelal was de huishoudster tevens de concubine van de planter of directeur. Het ongehuwd samenleven van een blanke man met een zwarte of gekleurde vrouw werd het '*Surinaams huwelijk*' genoemd.

Van der Meer, kreeg de slavin Mariana een kind van hem. Emalia, van de plantage Hooiland, werd door haar vader Johannes Amour en haar pleegmoeder Maria Rosa tot een verhouding met de *plankofficier* gedwongen. Toen Emalia weigerde kreeg zij een flink pak rammel, werd met stenen nagegooid en werd ten slotte met geweld naar de *plankofficier* gebracht.⁴⁰

Niet alle relaties tussen blanken en slavinnen waren echter kortstondig en met dwang tot stand gebracht. Soms waren die relaties langdurig, ontsproten uit liefde en mondden zij uit een in een *Surinaams huwelijk*. Als vriendin van de planter kon een slavin privileges genieten en soms werd haar zelfs de vrijheid geschonken. In 1848 kocht de directeur van het melaatsenestablishement Batavia de slavin Lisa vrij en trouwde vijf jaar later met haar (Ten Hove & Dragtenstein). Volgens de zendeling R  thling hadden slavinnen een voorkeur voor vrije mannen. Naar hij meende, omdat slaven hun vrouwen slecht behandelden.⁴¹ Of mannen hun vrouwen werkelijk zo hard bejegenden als R  thling veronderstelde kan noch bevestigd, noch ontkend worden. Geweld jegens vrouwen kwam alleen voor het gerecht wanneer de vrouwen gedood of zeer ernstig verwond raakten, en uiteraard waren dat uitzonderingen. Wellicht kozen slavinnen ook voor vrije mannen, omdat die een hogere status hadden dan slaven of hoopten de vrouwen dat zij zouden worden vrijgekocht door hun man. Hoe vaak dat gebeurde is onbekend, maar wel is opvallend dat overwegend vrouwen werden gemanumitteerd (Brana-Shute 1985: 222-226, 286, 398-400). In Coronie kocht de vrije Afrikaan Frans Dungen zijn vrouw Antoinette voor zeshonderd gulden vrij.⁴² Behalve door vrije Creolen, planters en directeuren werden slavinnen vrijgekocht door Chinese contractarbeiders uit Java, die in 1853 naar Suriname waren gekomen. De Chinese tolk en opzichter Oey-Kim-Sing manumitteerde in 1860 het tweejarig jongetje Christoffel en twee jaar later de moeder van het kind, die vanaf toen Maria Santje Kim zou gaan heten (Ten Hove en Dragtenstein). Er waren ook slaven die vrije vrouwen hadden, hoewel dat veel minder voorkwam dan het omgekeerde. De praeses Van Calker doopte op plantage Victoria een Aukaanse bosnegerin en haar vijf kinderen. Zij leefde al jaren op de plantage met haar man, die daar slaaf was.⁴³

De beperkte zelfstandigheid van slaven, de slechte behuizing, gescheiden verkoop van mannen en vrouwen en gedwongen relaties tussen planters en slavinnen maakten afzonderlijk het bestaan van het kerngezin niet noodzakelijkerwijze onmogelijk. Slechts een minderheid van de paren werd immers gescheiden door verkoop en lang niet alle vrouwen werden seksueel misbruikt door hun eigenaar of opzichter. Desalniettemin creëerden al de genoemde aspecten tezamen een omgeving die duurzame verbintenissen tussen mannen en vrouwen op de plantages niet stimuleerden. Het kerngezin was

⁴⁰ RAU: EBG 372 5-4-1854 en 11-4-1858; RAU: EBG 375 21-10-1860; LS: slavenregister Schoonoord; CBB: emancipatieregister Schoonoord.

⁴¹ ABUH: 15 Lb 15.

⁴² *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1857: 911-912.

⁴³ ABUH: 15 La 8 (14).

weliswaar geen uitzonderlijke eenheid, maar slavernij en het leven op de plantages was vooral bevorderlijk voor het matrifocale huishouden. Wanneer mannen en vrouwen van verschillende plantages relaties met elkaar onderhielden, was samenleven overigens onmogelijk.

Het kerngezin, zoals dat in slavensamenlevingen bestond, kan bovendien niet op één lijn worden gesteld met een West-europees kerngezin. De Afrikaanse achtergrond, de centrale plaats van de vrouw in het gezin en de beperkte zelfstandigheid van het huishouden gaven het kerngezin in slavensamenlevingen een bijzonder karakter. Het slavenhuishouden — ongeacht de samenstelling — miste verder de essentiële betekenis die het huishouden in boerensamenlevingen had; het huishouden vormde geen noodzakelijke eenheid om te overleven, ook al gaf het meer mogelijkheden om de levensstandaard te verbeteren dan zonder vast samenlevingsverband. Slavengezinnen en huishoudens — in welke vorm dan ook — kunnen daarom ook alleen worden begrepen binnen de context van de slavernij.

4. Polygynie

Polygynische verhoudingen werden zelden of nooit begrepen door eigentijdse schrijvers en werden doorgaans met promiscuïteit geassocieerd (Bush 1990: 20). Ook de Herrnhutters waren niet enthousiast over die verhoudingen, maar gedoogden ze desalniettemin van slaven die nog niet met de broedergemeente in aanraking waren gekomen toen zij de relaties waren begonnen. Van hen werd niet geëist zich tot één partner te beperken. Zonder die verhoudingen te accepteren zouden zij de betrokkenen overigens nooit voor het christendom hebben kunnen winnen. Toen Rätthling op plantage Onverwacht in het Paragebied de daar aanwezige slaven de eerste keer voorging in de dienst, kreeg hij bij het voorlezen van het begin van het Oude Testament de volgende reactie:

Bij het verklaren van de woorden: 'En Hij schiep hen een man en een vrouw', ontstond een algemeen gemompel. Toen ik naar de oorzaak daarvan informeerde, zei een mulat: 'Wij hebben allemaal twee vrouwen; hoe kunnen wij dan uw geloof aannemen?' Ik verklaarde hen dat God de tijd van de onwetendheid door de vingers zag en dat wij niet van plan waren om degenen die naar de kerk wilden komen te scheiden van hun vrouwen. Wel zouden we er echter streng op toezien, dat degenen die één vrouw hadden er niet nog een zouden nemen.⁴⁴

Rätthling leek weinig gewetensbezwaren te hebben om polygynische relaties van nieuwe gelovigen te accepteren. Andere zendelingen moesten meer barrières overwinnen dan Rätthling om die relaties te kunnen aanvaarden. Op Leliëndaal raakte de

⁴⁴*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1847: 501.

zendeling J.G. Stanke in 1848 in gewetensconflict toen een van zijn dienaarbroeders hem vertelde dat hij nog steeds twee vrouwen had. De man realiseerde zich wel dat deze levenswijze niet rijmde met de christelijke levensovertuiging, maar wist niet wat te doen. Hij vroeg Stanke om advies, maar ook die wist het antwoord op deze brandende vraag niet dadelijk te geven; één van hen zou hij eigenlijk moeten verlaten, maar welke? Met de eerste leefde hij meer dan vijftien jaar heel gelukkig, maar deze relatie was kinderloos gebleven. De tweede vrouw had hem daarentegen drie kinderen geschonken en ook met haar onderhield hij een goede relatie. Hij was met de beide vrouwen een relatie aangegaan toen hij nog niet tot het christendom was bekeerd. Hoewel hij het zelf erg hoog opnam, wilde hij geen van beide vrouwen verliezen. Stanke was zeer in verlegenheid gebracht door deze zaak en ging met een collega in beraad. Hij kwam ten slotte tot de overtuiging dat hij de man zijn beide vrouwen moest laten behouden. Stanke rechtvaardigde dit met de beslissing van de Apostel Paulus: 'De gehuwden gebied niet ik, maar de Heer dat de vrouw zich niet zal scheiden van de man (1 Cor. 7.10).'⁴⁵

Wanneer slaven zich al bij de broedergemeente hadden aangesloten alvorens zij in een polygynische relatie betrokken raakten, werd dat niet getolereerd en als ontrouw betiteld. Zij werden onmiddellijk gestraft met uitsluiting van de gemeente, want een rechtschapen levenswijze was een vereiste om hogerop te komen in de hiërarchie van de broedergemeente. Veel bekeerde slaven verenigden echter het christendom met hun oude 'niet-christelijke' tradities, waaronder die van polygynie. Het onderscheid tussen ontrouw en polygynie werd door de Herrnhutters niet meer duidelijk gemaakt bij gedoopte slaven. Bij de meeste verwijzingen naar polygynische verhoudingen is het onduidelijk of de man met beide vrouwen bleef leven of dat hij met één van hen een tijdelijke affaire had.⁴⁶ Ten onrechte zouden polygynische relaties dan ook als instabiel en tijdelijk worden gezien. De acceptatie van 'oude' polygynische relaties door zendelingen geeft echter al aan dat er binnen die relaties sprake was van stabiliteit. Ondanks de genoemde onduidelijkheden in de bronnen wijzen de gegevens uit de *Specialiën* er niet op dat polygynie veelvuldig voorkwam.⁴⁷

Naar aanleiding van zijn onderzoek naar de slavenfamilies in Trinidad concludeerde Higman (1979: 54) dat het minder waarschijnlijk was dat Creoolse dan Afrikaanse slaven in polygynische gezinnen leefden. Dat polygynie tot het Afrikaanse erfgoed behoorde is duidelijk. Toch is het onbekend of in Suriname in de achttiende eeuw, toen de meerderheid van de slaven in Afrika was geboren, polygynie frequenter voorkwam dan in de negentiende eeuw; het valt dan ook niet te bewijzen dat creolisering gepaard ging met een afname van de polygynische verhoudingen. Van enkele slaven die polygynische verhoudingen hadden kan uit de slavenregisters worden opgemaakt dat zij in Suriname waren geboren. Van anderen is de afkomst minder duidelijk, maar

⁴⁵Nachrichten aus der Brüdergemeine 1851: 472.

⁴⁶RAU: EBG 372, 373, 374 (Hooiland), 375, 376, 377 (Schoonoord), 538, 539, 540 (Osembo).

⁴⁷Oostindie (1989: 159 n101) vond geen expliciete aanwijzingen dat er op de plantage Roosenburg sprake was van polygynie.

polygynie was zeker geen zaak van in Afrika geboren slaven alleen. Zoals in hoofdstuk vijf zal worden besproken, onderhielden ook vlak na de emancipatie nog vrijgemaakte slaven polygynische relaties. Ook van hen kan worden aangenomen dat zij in Suriname waren geboren. Craton (1979: 32) veronderstelt dat polygynie — net als in Afrika — vooral een zaak was van de elite, zoals ambachtlieden. Ook op de Surinaamse plantages waren er *basya's* die door polygynie hun bijzondere status bevestigden. In het doopregister van 1834 werden de polygynische relaties van de *basya's* Thomas Warmuth en Andreas Koffie van de plantage Schoonoord door de Herrnhutters erkend. Respectievelijk hadden zij drie en twee vrouwen.⁴⁸ Toch was een dergelijke status geen voorwaarde om een tweede vrouw te nemen. Polygynie leek in slavensamenlevingen dan ook niet zo sterk aan regels verbonden te zijn dan in Afrika. Ziekte van een vrouw kon voor haar man een reden zijn om een vrouw erbij te nemen. Op de suikerplantage Osembo nam Frederik L'Aventure in 1851 de slavin Phillipina als tweede vrouw. Clasina, zijn eerste vrouw die op Onverwacht leefde, was ziekelijk geworden. Voor de zendelingen was het onaanvaardbaar dat de gedoopte Frederik L'Aventure er een tweede vrouw had bijgenomen. In 1854 verklaarde Frederik L'Aventure dat hij Clasina niet meer als vrouw had, maar haar alleen bezocht vanwege de kinderen. Toen een zending Clasina op Onverwacht sprak, bleek één van de kinderen ongeveer twee jaar oud te zijn en daarmee geboren in de tijd dat hij al met Philippina leefde; zij bleek bovendien opnieuw zwanger van hem te zijn. Clasina klaagde dat Frederik L'Aventure haar nooit iets gaf. Zij vertelde dat zij weliswaar *boasi* had, maar toch veel beter was dan vroeger. Frederik L'Aventure werd twee maanden later van de gemeente uitgesloten, omdat hij met de twee vrouwen een relatie bleef onderhouden.⁴⁹

Het bestuderen van de samenstelling van de huishoudens geeft geen inzicht in het aantal polygynische verhoudingen op de plantages, want het lijkt niet aannemelijk dat een man en zijn vrouwen gezamenlijk één woning deelden. Het is veel waarschijnlijker dat hij met één van de vrouwen samenleefde en dat de andere vrouwen elk afzonderlijk met hun kinderen en eventuele andere inwonenden eigen huishoudens vormden.⁵⁰ In de *Specialiën* zijn meerdere voorbeelden te vinden waarbij de vrouwen van één man op verschillende plantages leefden. Dat deze mannen doelbewust relaties aangingen met vrouwen van andere plantages hoeft daar niet noodzakelijk uit geconcludeerd te worden. Een verband tussen polygynie en de grootte van de plantage, zoals Higman (1979: 50) suggereerde, wordt daardoor echter minder relevant. Higman veronderstelde dat grote plantages meer gelegenheid gaven tot het vormen van polygynische relaties en uitgebreide families dan kleinere, omdat op grote plantages makkelijk een partner gevonden kon worden. Verder lagen grote plantages volgens hem geïsoleerd en werden de slaven daar minder vaak door verkoop gescheiden dan op kleine plantages.

De Herrnhutters konden weinig goedkeuring voor polygynische relaties opbrengen

⁴⁸RAU: EBG 311, doopregister 1834.

⁴⁹RAU: EBG 538 1-3-1851, 23-10-1851, 30-7-1854, 8-10-1854.

⁵⁰Ook in bosnegersamenlevingen, waar polygynie gebruikelijk is, delen vrouwen niet altijd een woning met hun man (Price 1984: 1, 42, 52).

en het is dan ook niet verwonderlijk dat zij de negatieve aspecten van die verhoudingen benadrukten. Wanneer zij de relaties tussen de vrouwen van één man bespraken, benadrukten zij de problemen in die betrekkingen waarin jaloezie de overhand leek te hebben. In 1849 was er bijvoorbeeld op de plantage Rust-en-Werk een huissslavin die al zo'n tien jaar met haar man van dezelfde plantage leefde, zonder overigens ooit kinderen te hebben gekregen. Een paar jaar daarvoor was zij ziek geweest, wat voor haar man een reden was geweest om een andere vrouw op de plantage erbij te nemen. De vrouw was woedend toen zij erachter kwam, maar zij verliet haar man niet. Zij leefden immers al zo lang goed met elkaar. Op een keer sprak zij, en wel zo dat de tweede vrouw het kon horen: 'Toen ik ziek was heeft mijn man een andere vrouw genomen, maar wanneer die ziek wordt dan zal hij haar verlaten'. De tweede vrouw maakte daaruit op dat de eerste haar of haar kind wilde vergiften en sinds die tijd heerste er een grote spanning tussen beide vrouwen. Zij belasterden elkaar regelmatig en hoewel de woede-uitbarstingen na verloop van tijd uitbleven, bleef de innerlijke wrok bestaan.⁵¹ Slechts sporadisch zijn er in de verslagen van de Herrnhutters voorbeelden te vinden, waarbij er sprake was van een zekere solidariteit tussen de vrouwen van één man. Op Hooiland bijvoorbeeld deden Charlotte en Monki, de twee vrouwen van Franz Mustapha, hun beklag bij een zendeling. Zij klaagden samen hun man aan die hen links liet liggen en een verhouding was begonnen met Juliana Kaatje. Franz Mustapha en Juliana Kaatje werden kort daarna van de gemeente uitgesloten.⁵²

5. Ouders en kinderen

Tot nu kregen in dit hoofdstuk vooral de relaties tussen mannen en vrouwen de aandacht. In deze paragraaf komen de relaties tussen ouders en hun kinderen aan de orde. Deze werden niet noodzakelijk in één huishouden onderhouden, want zij bleven ook bestaan als de ouders niet bij elkaar leefden of als de kinderen al hun eigen huishoudens hadden.

De relatie tussen moeder en kind was de enige relatie tussen slaven die werkelijk erkenning kreeg van de koloniale overheid en van planters. Zoals hierboven genoemd, werden in de praktijk vrij weinig huishoudens door verkoop gescheiden, maar alleen de gescheiden verkoop van een moeder en haar kinderen was verboden. In 1782 werd tot dat verbod overgegaan, aangezien de gescheiden verkoop van moeder en kind tot ongeregeldeheden leidde (Schiltkamp & De Smidt 1973: 1048). Deze notificatie werd herhaald in 1828 en in het *Koloniaal Verslag* van 1849 werd wederom vermeld dat een moeder en haar kinderen nooit afzonderlijk mochten worden verkocht, vervuild of weggeschonken, zolang de moeder in leven was.⁵³ Op overtreding van deze wet stond een boete van vijfhonderd gulden. Bijzonder was dat er aan het verbod op de gescheiden

⁵¹Nachrichten aus der Brüdergemeine 1849: 380-381.

⁵²RAU: EBG 375 21-2-1851.

⁵³Koloniaal Verslag 1848: 60.

verkoop van moeder en kind geen limiet was verbonden aan de leeftijd. De wet bleef van kracht, ook al waren de kinderen volwassen en hadden zij zelf al kinderen. Wanneer de kinderen ouder waren dan twaalf jaar kon een eigenaar echter wel bij het gouvernement toestemming aanvragen om hen afzonderlijk van de moeder te verkopen. In uitzonderingsgevallen, zoals verkoop voor de vrijheid, als straf of om andere 'dwingende' redenen, konden ook kinderen onder de twaalf jaar afzonderlijk van hun moeder worden verkocht. In alle gevallen, dus ook wanneer de kinderen volwassen waren, moest de moeder toestemming voor de verkoop verlenen. Het is echter nog maar de vraag hoe vrij de moeders werkelijk waren in het toestemmen of weigeren van de gescheiden verkoop. Toch kon ook voor slaven de voortdurende aanwezigheid van gezinsleden te benauwend worden, want in enkele gevallen werd de gescheiden verkoop zelfs op verzoek van een slaaf of slavine gerealiseerd (Ten Hove 1996: 41-53). Vooral in Paramaribo, waar de slaven van één eigenaar dicht bij elkaar woonden is dat voorstelbaar.

Door slaven te verhuren in plaats van te verkopen konden eigenaren de regels ten aanzien van de verkoop van slaven omzeilen. Een andere manier om kinderen te kunnen verkopen was het vrijkopen van hun moeder. Hoewel er dus mogelijkheden waren tot het scheiden van een moeder en haar kinderen, was de wetgeving onomstotelijk gunstiger voor de moeder dan voor de vader.

Hoe voedden slaven hun kinderen op en hoeveel tijd konden zij met hun kinderen doorbrengen? Fermin (1770: 120-122) en Benoit (1980: 64) prezen de slavinnen, omdat zij hun zuigelingen zo liefdevol verzorgden. Vooral het feit dat vrouwen geen seksuele omgang hadden gedurende de tijd dat het kind werd gezoogd, was volgens hen een teken van liefde en opoffering.⁵⁴ Slavinnen namen hun zuigelingen in een linnen doek, *pantje* genaamd, op de rug mee naar het veld (Herlein 1718: 103-104; Fermin 1770: 120; Blom 1786: 395-396; Kuhn 1828: 32; Benoit 1980: 64).⁵⁵ Zoals in hoofdstuk twee werd uitgelegd, brachten de slavinnen na ongeveer één jaar hun kinderen gedurende de dag bij de *creolenmama*, een oude negerin die niet meer geschikt was voor veldwerk.

Veel tijd konden de slavinnen vanaf die tijd niet meer met hun kinderen doorbrengen. Zij moesten de opvoeding voor een deel uit handen geven en waren niet helemaal zelf verantwoordelijk voor de voeding en kleding van hun kinderen. Desondanks meende de zendeling Rätthling dat slaven en slavinnen meer konden doen voor hun kinderen dan dat zij deden. Hij vond dat kinderen soms geheel aan zichzelf werden overgelaten, vooral wanneer de moeder een man op een andere plantage had en daar 's avonds heen ging om haar huishoudelijke taken te verrichten. Zelfs wanneer het 'huwelijksleven' van de ouders hem tot tevredenheid stemde, liet de opvoeding van kinderen in de visie van Rätthling vaak nog veel te wensen over. Behalve Rätthling, vond

⁵⁴De lange lactatieperiode met een taboe op seksuele omgang was een erfenis uit het Afrikaanse verleden.

⁵⁵Zoals in hoofdstuk twee werd uiteengezet, hoefden slavinnen vanaf 1851 drie maanden na een bevalling niet te werken. Pas na één jaar moesten ze het werk weer volledig oppakken. Vóór 1851 was het van het beleid van de planter afhankelijk hoeveel dagen of weken een slavine vrij kreeg na een bevalling.

ook de zendeling Dobler dat de ouders ongemeen hard optraden tegen hun kinderen en hen net zo'n behandeling gaven als zij zelf moesten dulden op het veld. Lichtzinnige en verwilderde adolescenten waren volgens hen het resultaat van dat alles.⁵⁶

Slaven voedden hun kinderen niet op volgens de normen die R  thling en Dobler omhelsden, maar het was zeker niet zo dat ouders geen gezag hadden over hun kinderen of niet bij de opvoeding betrokken waren. Uit andere bronnen blijkt juist dat in het bijzonder de moeders veel invloed hadden op hun kroost. Zo meende Lammens (1982: 109) dat een dochter haar eerste man slechts zelden zonder het medeweten en goedkeuren van de moeder zou aanvaardden.⁵⁷ Het volgende voorbeeld uit de *Specialiën* van Schoonoord illustreert dat moeders ook invloed hadden op het geloof van hun kinderen:

Mariantje, die tot de Nieuwe Leden behoort, kwam vandaag naar het spreken. Zij kwam echter alleen maar om te zeggen dat zij niet gedoopt wilde worden zolang haar moeder leefde, want eerst moest zij haar moeder begraven.⁵⁸

De zorg voor de kinderen gaf vrouwen minder mogelijkheden om van de plantages weg te lopen dan mannen. Vooral mannen ontvluchtten dan ook de plantages om een vrij leven in het binnenland van Suriname te leiden. Gegevens van Hoogbergen en De Theye (1986: 148) tonen aan dat in de jaren tussen 1779 en 1792 gemiddeld drie  nnegeutig procent van de weggelopen slaven tot het mannelijke geslacht behoorden. Uit de slavenregisters en uit de verslagen van de rechtbank kan worden opgemaakt dat ook in de laatste decennia van de slavernij de mannen het gros van de weglopers uitmaakten.⁵⁹ Natuurlijk werden de vrouwen niet alleen van marronage weerhouden, omdat zij voor hun kinderen moesten zorgen. Ook speelde een rol dat vluchten naar het binnenland en het geïsoleerde leven in de bossen fysiek zwaar waren. De ontvluchtingen vanuit Coronie en Nickerie naar het nabijgelegen Brits-Guyana, waar de slavernij sinds 1834 was afgeschaft, was fysiek echter minder zwaar dan de ontvluchtingen naar de binnenlanden. Toch waren ook bij die ontvluchtingen voornamelijk jongens en volwassen mannen betrokken.⁶⁰

⁵⁶*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1858: 146-147; 1863: 138-139. ABUH: 15 Lb 15 Salem 1862.

⁵⁷Zie ook de eerder genoemde zaak tegen de slaaf Adonis, die de timmerman Willem zou hebben gedood. De slavin Afrika verklaarde tijdens het proces dat Willem haar had gevraagd samen met hem te leven. Zij had hem verteld dat het goed was, als ook haar moeder het goed vond (LS: HvJ 1849, zaak tegen de slaaf Adonis van plantage Hazard).

⁵⁸RAU: EBG 372 20-8-1838.

⁵⁹Op Hooiland ontvluchtten bijvoorbeeld in 1857 veertien mannen de plantage (LS: slavenregisters). In hetzelfde slavenregister werden ook twee vrouwen genoemd die de plantage ontvluchtten, maar de datum waarop dat plaatsvond werd niet genoemd. Onder de zesenzestig weglopers die ik in de strafrechtelijke zaken heb kunnen selecteren, bevonden zich slechts zes vrouwen (LS: HvJ criminele procedures).

⁶⁰Op de suikerplantage Burnside liepen in 1854 eenentwintig slaven weg en in 1863 ontvluchtten nogmaals dertien slaven de plantage. Op de katoenplantage Leasowes ontvluchtten in 1854 dertien slaven de

Gray-White (1985: 70-73) toonde aan dat slavinnen in de Verenigde Staten zelden hun kinderen op de plantages achterlieten om alleen te ontvluchten. Daarentegen was de vlucht van een heel gezin moeilijk en de kans om opgepakt te worden groot. Voor een slavin was de vlucht vooral zwaar wanneer zij zwanger was of kinderen had. Hoewel er voorbeelden zijn van Surinaamse slavinnen die hun kinderen achterlieten, gebeurde dat zelden. In 1831 liep bijvoorbeeld de slavin Clarinda van de plantage Leyenhoop weg zonder haar kinderen Madaleentje, Ferdinand, Jacob en Sampie mee te nemen. Haar jongste zoon David, die zes jaar was, nam zij wel mee. Na veertien dagen liet zij de jongen echter alleen achter op de plantage Leverpoel (Ten Hove 1996: 49).⁶¹

In de negentiende eeuw ontvluchtten minder slaven definitief de plantages dan in de eeuw daarvoor. Hoewel het percentage mannen onder de vluchtelingen niet afnam, nam wel het percentage mannen dat definitief vluchtte af.⁶² Voor die afname zijn verschillende redenen te noemen, zoals de vredesverdragen met de bosnegers, verbeterde levensomstandigheden op de plantages en de creolisering van de slavenmachten.⁶³ Creolisering had tot gevolg dat slaven zich sterker aan elkaar en aan de plantage verbonden voelden. In de verslagen van de rechtbank kwam de gezinssituatie van weglopers soms ter sprake. In 1859 verklaarde de gevangen genomen Thomas dat hij de plantage was ontvlucht, ook al had hij acht kinderen en een vader op Badenstein. Hij vond dat geen reden om niet te vluchten, aangezien hij naar Hooiland verplaatst zou worden en dus toch van zijn gezin gescheiden zou worden. Adriaan was eveneens van Badenstein gevlucht. Aanvankelijk had hij niet mee willen gaan, omdat hij vrouw en kinderen had op de plantage. De voorstellen van de vluchtelingenleider waren echter te verleidelijk en het vooruitzicht van de vrijheid woog dan ook zwaarder dan het verlies van familieleden. De Afrikaanse slaaf Julius van plantage Waterloo, die werd verdacht van een poging tot vluchten, verklaarde daarentegen dat hij zijn 'meid en kind' niet zou verlaten en weglopen. Bovendien had hij een kostgrond.⁶⁴

In het voorafgaande wordt het bestaande beeld uit de literatuur bevestigd, want keer op keer wordt de positie van de vader overschaduwd door de sleutelrol die de moeder krijgt toebedeeld. De vrouw was dan ook een centraal figuur in het gezin, maar anderzijds wordt de rol van de vader in het gezin onderschat door het gebrek aan informatie over zijn positie in het gezin. De bronnen geven nauwelijks inzicht in de dagelijkse omgang van een vader met zijn kinderen. De emotionele band tussen een vader en zijn kinderen kwam vooral in extreme situaties ter sprake, zoals in het

plantages. De jongens en mannen varieerden in de leeftijd van zeven tot zesenvijftig jaar. Van deze in het totaal zevenveertig vluchtelingen waren er vijfentwintig tussen de twintig en dertig jaar (LS: slavenregisters).

⁶¹ARA: Gouvernementsresolutie 06-06-1832, no. 519.

⁶²Zoals in het vorige hoofdstuk al werd opgemerkt nam het aantal ontvluchtelingen niet af in de negentiende eeuw, maar keerden weggelopen slaven vaker uit eigen beweging terug op de plantages en bleven de weglopers tijdens hun afwezigheid contacten onderhouden met de slaven van de plantage.

⁶³In de vredesverdragen werd onder andere vastgelegd dat de gepacificeerde bosnegers geen nieuwe weglopers in hun groepen mochten opnemen.

⁶⁴LS: HvJ criminele procedures 1835, 1859.

familiedrama rondom Adam, Annette en Proterpina in de inleiding van dit hoofdstuk. Ook de dood van een kind leidde uiteraard tot hevige emoties:

Gisteravond was ik in het negerdorp bij Baars, die in twee dagen twee kinderen had verloren. Ik troostte hem met de woorden Gods, want hij had zeer veel behoefte aan troost en versterking. Zijn kinderen waren Adolfine Albertine en Joseph.⁶⁵

Het is echter duidelijk dat ouders niet alleen een emotionele band hadden met hun kinderen, maar hun kinderen ook daadwerkelijk nodig hadden. Vooral oudere slaven, die van hun eigenaren weinig steun hoefden te verwachten, waren afhankelijk van de zorg van kinderen en kleinkinderen. Ouderen zonder familie verkeerden soms in een hachelijke situatie, zoals twee oude slavinnen op plantage John in Coronie, wier lot in 1857 door de zendeling R athling werd beschreven:

Bij een bezoek aan plantage John was het zeer aandoenlijk om twee oude moedertjes te vinden die in een hut woonden, waarvan het dak grotendeels verloren was gegaan en de mooie blauwe hemel door het gat te zien was. Het overige balkwerk dreigde ieder ogenblik in te storten. Het is waar, men bevriest niet in Suriname, maar toch heeft men beschutting voor regen en zonneschijn nodig. Zo gaat het wanneer de slaven oud zijn en niet meer kunnen werken. Dan zijn zij een last voor de meester en bekommert hij zich niet meer om hen. Als zij geen familie hebben dan ontberen zij alle verzorging, dan lijden zij vaak het bitterste gebrek.⁶⁶

6. Verwanten

Op de plantage Meerzorg had de slaaf Andries geprobeerd de slavin Seba te verkrachten en vervolgens had hij een mislukte zelfmoordpoging ondernomen. Aangezien hij Seba ernstig had verwond met een scheermes, kwam de zaak voor het gerecht. Toen de administrateur van de plantage zijn mening over Andries moest vellen, oordeelde hij redelijk mild. Andries dronk weliswaar veel, meende de administrateur, maar toch werd hij onder controle gehouden. De delinquente slaaf behoorde namelijk tot een van de grootste families van de plantage.⁶⁷ Uit de woorden van de administrateur kan worden opgemaakt dat familieleden elkaar in de gaten hielden en elkaars gedrag konden beïnvloeden. Veel is er echter niet bekend over de familierelaties van slaven, want de Surinaamse planters en andere schrijvers van de bronnen toonden daar nagenoeg geen

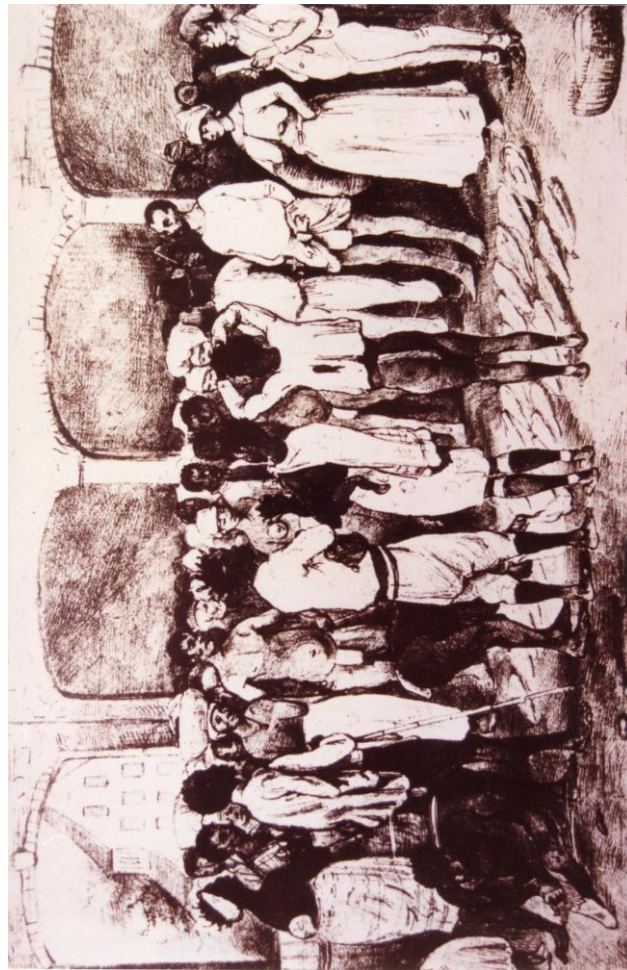
⁶⁵RAU: EBG 373 25-2-1863. Ook in paragraaf vier van de inleiding werd een voorbeeld gegeven van een slaaf die treurt om zijn vermoorde zoon.

⁶⁶RAU: EBG 560; Klinkers 1994: 35.

⁶⁷LS: HvJ criminele procedures 1836-1837.

belangstelling voor.

Afbeelding 6: Religieuze bijeenkomst, voorouderverering. Litho, Bray.
Stichting Surinaams Museum, map Bray, S.308-2/02-26.

Het was hooguit het gezin en het huishouden dat de aandacht kreeg, want zowel de bronnen als de literatuur voeren steeds weer naar de slavengezinnen en in het bijzonder naar de stabiliteit van de relaties tussen mannen en vrouwen. Ook in dit hoofdstuk is daaraan ruim aandacht besteed. De betekenis van de familierelaties van slaven wordt echter sterk onderschat, wanneer alleen de verhoudingen binnen het gezin en het huishouden worden bestudeerd. De schaarse gegevens die er zijn, laten zien dat het netwerk van familierelaties buiten het gezin en het huishouden van wezenlijk belang was voor de Surinaamse slaven. Alvorens daar nader op in te gaan, wordt echter allereerst de omvang van de familienetwerken op de Surinaamse plantages in ogeschouw genomen.

De meeste slaven hadden wel één of meerdere familieleden op de plantage. De emancipatieregisters van de plantages Hooiland, Schoonoord, Osembo en La Prospérité tonen aan dat het aantal familienamen dat door één persoon werd gedragen, minder dan één procent was.⁶⁸ Eerder in dit hoofdstuk werd aan de hand van de gegevens van drie suikerplantages aangetoond dat het aantal families steeg naarmate de plantages groter werden. De omvang van de afzonderlijke families was echter ook van andere factoren afhankelijk dan van de grootte van de plantage. De gegevens tonen aan dat grote plantages niet noodzakelijk het meest geschikt waren voor het creëren van uitgebreide familienetwerken. Daarvoor was vooral een zekere mate van stabiliteit in tijd en plaats nodig. De situatie op de houtplantages in het Paragebied was wat dat betreft uitzonderlijk gunstig; daar kenden de slavensamenlevingen een hoge mate van stabiliteit — verhuizingen door verkoop van slaven kwamen daar nauwelijks voor — en ontwikkelden zich belangrijke verwantschapsgroepen (Mintz & Price 1992: 66-70). Op de houtplantage La Prospérité leefden in 1863 210 slaven, die twaalf families vormden. De grootste, de familie Pengel, telde maar liefst zesenvijftig personen. Ook andere families op La Prospérité waren groot, zoals de uit tweeëndertig personen bestaande familie Plet en de familie Pocorni, die uit dertig personen was samengesteld. Slechts vijf families telden minder dan tien personen. Op deze houtplantage waren dan ook velen door familierelaties aan elkaar verbonden.

Net zoals op de houtplantages in het Paragebied, waren ook de slaven in Coronie aan het einde van de slavernij door familienetwerken met elkaar verbonden. In 1867, vier jaar na de emancipatie, schreef de zendeling G.T. Gaissert dat de meeste families in Coronie met elkaar waren verweven en dat velen aan elkaar verwant waren.⁶⁹ Het feit dat de plantages in Coronie en Boven-Para onderling over land bereikbaar waren, werkten de uitgebreide familienetwerken in de hand. Slaven van verschillende plantages konden elkaar daardoor makkelijker bereiken dan in de poldergebieden. Zoals in hoofdstuk twee al werd genoemd hadden de relatief milde levensomstandigheden van de slaven op houtplantages in het Paragebied en op de katoenplantages in Coronie een positieve invloed op de demografische ontwikkeling; op de houtplantages bleef de

⁶⁸CBB: emancipatieregisters Hooiland, Schoonoord, Osembo en La Prospérité.

⁶⁹ABUH: 15 Lb 15. Er zijn helaas geen gegevens beschikbaar over de familierelaties op de afzonderlijke plantages

bevolking stabiel en de katoenplantages kenden als enigen een positief demografisch saldo (Van Stipriaan 1993a: 316-337). Dat die ontwikkeling van invloed was op de grootte van de families is meer dan aannemelijk.

Op de suikerplantages waren de families minder groot dan op de hout- en katoenplantages. Op de suikerplantage Schoonoord leefden in 1863 214 slaven, iets meer dan op de hierboven genoemde houtplantage La Prospérité. Toch was het aantal families op de suikerplantage bijna vier maal zo groot als op La Prospérité, wat betekent dat de families veel kleiner waren. Schoonoord telde namelijk zevenenveertig families, waarvan er negenendertig uit minder dan tien personen bestonden. De resterende acht families telden tussen de tien en de zestien personen. Op de suikerplantage Hooiland leefden in 1863 152 families, waarvan er 137 minder dan tien familieleden telden en vijftien families een omvang hadden van tussen de tien en zestien personen. Op Osembo, een suikerplantage in het Paragebied was de situatie gunstiger dan op de Schoonoord en Hooiland. Deze plantage telde in 1863 zestien families, waarvan tien families uit minder dan tien personen bestond en zes families tien of meer personen telde. De laatste categorie telde echter ook vrij grote families van achttien, eenentwintig, en vierentwintig personen.⁷⁰ Net als elders in het Caribisch gebied gold ook in Suriname dat suikerplantages het meest ongunstig waren voor het creëren van uitgebreide familienetwerken (Craton 1979; Higman 1973, 1975, 1979).

In de emancipatieregisters werden slaven via de vrouwelijke lijn geregistreerd. Het zou echter onterecht zijn daaruit te concluderen dat slaven een matrilineair verwantschapssysteem kenden, zoals dat het geval is in de Surinaamse bosnegersamenlevingen en in sommige Afrikaanse samenlevingen. De afstamming van de slaven was bilateraal: het leven op de plantages gaf geen mogelijkheden om een unilineair verwantschapssysteem te reconstrueren of te ontwikkelen.

Zoals eerder in deze paragraaf werd genoemd, waren familienetwerken — zowel de kleinere op de suikerplantages als de omvangrijke op de houtplantages — van veel betekenis in het leven van slaven. Het belang van afstamming blijkt in de eerste plaats uit de verering van de voorouders. Met name in het Paragebied verwezen de zendelingen frequent naar feesten die de Paranen voor hun voorouders hielden. Behalve in de religieuze sfeer, was het belang van familieleden ook waarneembaar in het dagelijkse leven van slaven. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk uit de samenstelling van de slavenhuizen. Slaven woonden niet alleen bij gezinsleden, maar leefden ook samen met andere familieleden of trokken van het ene familielid naar het andere. Die verhuizingen beperkten zich natuurlijk wel tot de grenzen van de plantage. In de verhoren in verband met de moord op de *basya* Bienvenue op plantage St. Barbara verklaarde de achtentwintigjarige Dorius dat hij een zolderkamertje had boven de slaappleats van zijn oom Bienvenue. Hij sliep echter meestal bij zijn vrouw Aretta. Christina was de nicht van Bienvenue en woonde, net als Dorius, bij haar oom in huis. Aangezien zij echter vaak ruzie hadden, had zij de woning verlaten en was zolang bij

⁷⁰CBB: emancipatieregisters.

Jemie, een ander familielid, ingetrokken. Gouverneur, de zoon van Bienvenue, leefde bij zijn moeder Premiere die al sinds lange tijd van zijn vader was gescheiden. Het huis van Bienvenue zag er als volgt uit: een voorhuis, uitlopend in een slaapkamertje. In het slaapkamertje lag op het bed een kussen zonder sloop en een slaapdeken. Een ladder gaf toegang tot de zolder, waar het kamertje van Dorius was.⁷¹

Familieleden konden elkaar helpen met de verbouw van hun kostgronden en zij hadden elkaar nodig bij ziekte en ouderdom. De relatie tussen broers en zusters bleef ook belangrijk nadat zij de ouderlijke woning hadden verlaten. In dit hoofdstuk zijn een aantal voorbeelden de revue gepasseerd, waarin de relatie tussen broers en zusters een belangrijke rol speelden. Andries was bijvoorbeeld bij zijn zuster Dido gaan wonen nadat de relatie met zijn vrouw Haita stuk was gelopen. Hij had Haita bovendien op advies van zijn zuster verlaten, die beloofde eten voor hem te koken na de scheiding. Op plantage Paradise deelde Antonie een woning met zijn zus Afrika. Toen Afrika een verhouding kreeg met Adonis ging hij elders wonen, ook al woonde Adonis op een andere plantage. Nadat die relatie voorbij was, trok Antonie weer bij zijn zuster in. Hun ouders, Pascal en Kwassiba, woonden dichtbij. Het huis van Antonie en Afrika had twee vertrekken; een voorkamer en een slaapvertrek.⁷² Er zijn meer voorbeelden die het belang van de relatie tussen de kinderen van een gezin bevestigen. Toen de slaaf Gouverneur van plantage St. Barbara in 1833 de slavenjongen Daniel per ongeluk dood schoot, geloofden de ouders van Daniel onmiddellijk dat het een ongeval was. Daniels vader, December, was de broer van Gouverneur en hij verklaarde dat Gouverneur nooit onenigheid met zijn neefje had.⁷³ Ook uit de brieven van de Herrnhutters blijkt dat er tussen de kinderen uit een slavengezin een hechte band bestond. De zendeling C.G. Conrad schreef bijvoorbeeld in 1861 vanuit Waterloo:

Op een plantage wonen twee broers in een hut. Zij zijn eigenlijk op elkaar aangewezen, want de een is bijna blind en de andere is lam. Des te meer bedroevend was het dat zij onenigheid hadden en zich daarom gescheiden hadden. Ik bracht hen bij mijn bezoek samen en hoorde een tijd lang geduldig de verwijten aan die zij elkaar maakten. Tenslotte nam ik het woord en zei hen dat zij beiden niet deugden, want anders waren zij niet apart gaan wonen. Zij waren immers broers en hadden elkaar nodig. Met een dergelijke houding zouden zij nooit in de hemel komen. Bij mijn volgende bezoek trof ik de ene voor zijn huisdeur en vanuit de verte riep hij mij vol vreugde toe 'Mijn broer is teruggekomen!'.⁷⁴

Voor een slavin zal het een geruststelling zijn geweest dat zij op haar familie kon rekenen wanneer zij zou komen te overlijden. Dan, zo tonen de gegevens aan, werd

⁷¹LS: HvJ criminele procedures 1832.

⁷²LS: HvJ criminele procedures 1849.

⁷³LS: HvJ criminele procedures 1833 tweede kwartaal, 1836, 1837, 1949.

⁷⁴*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1863: 692-693.

namelijk de zorg voor haar kinderen meestal door familieleden overgenomen. Dat blijkt onder andere uit een verslag van de districtscommissaris Van Wanson. Hij maakte vlak vóór de emancipatie de balans op van de plantages in het district Beneden-Commewijne en bracht de slaven in verschillende categorieën onder. Hij telde vrijwel geen weeskinderen, omdat hij alleen kinderen die niet bij familieleden werden ondergebracht tot die categorie rekende. Wanneer moederloze kinderen bij hun vader woonden, kregen zij dezelfde familienaam als hun vader en werd de vader pleegvader genoemd.⁷⁵ Ook uit de emancipatieregisters van de plantages La Prospérité, Osembo, Schoonoord en Hooiland blijkt dat wezen door familieleden werden opgevangen. Vrouwen namen hun zusterskinderen en kleinkinderen onder hun hoede. In andere gevallen is de relatie niet duidelijk aangegeven en staan de verzorgsters als pleegmoeders te boek. Soms waren de pleegmoeders slechts enkele jaren ouder dan hun pleegkinderen, wat duidt op fictieve verwantschapsbanden. Ook pleegvaders werden genoemd, waarvan dus kan worden aangenomen dat het natuurlijke vaders betrof.⁷⁶ In de plantagegemeenschappen met hun familienetwerken konden weeskinderen veel beter worden opvangen dan in Paramaribo. Daar werden weeskinderen voor geld aan anderen uitbesteed. Missionarissen brachten de erbarmelijke situatie van weeskinderen in de stad onder de aandacht. Voor een vrij kind moest een vergoeding van zeven gulden per maand worden betaald en voor een slavenkind werd vier gulden per maand in rekening gebracht. De kinderen werden verwaarloosd, liepen slecht gekleed en gevoed rond en werden als goedkope arbeidskrachten gebruikt.⁷⁷

Samenvattend kan worden gesteld dat familie en gezin sterk waren verbonden met de slavensamenlevingen in het algemeen; zij gaven voor een belangrijk deel vorm en betekenis aan de gemeenschappen. Op de katoen- en houtplantages, waar de verhouding tussen geboorte- en sterftcijfers het meest gunstig was, ontstonden de meest uitgebreide familienetwerken. Maar ook op de suiker- en koffieplantages hadden slaven familieleden, waarop zij konden vertrouwen en die hen steun gaven. Familieleden boden onderdak wanneer de verhoudingen in de oude wooneenheid niet meer goed

⁷⁵LS: Archief van de Gouverneur, brievenboeken 1863.

⁷⁶CBB: emancipatieregisters. In het emancipatieregister van La Prospérité, Osembo, Schoonoord en Hooiland waren de pleeggezinnen als volgt ingedeeld: Op La Prospérité werden drie vrouwen met zusterskinderen genoemd en één vrouw met kleinkinderen; op Osembo woonden zes vrouwen met zusterskinderen en twee vrouwen met kleinkinderen; op Schoonoord leefde één pleegvader en één pleegmoeder; op Hooiland waren er elf pleegvaders, zeven pleegmoeders, twee tantes (zonder de specificatie zusterskinderen) drie grootmoeders en één oom.

⁷⁷Bestuursarchief van de Nederlandse provincie van de Congregatie van de Redemptoristen — viceprovincie Suriname (BNPCR): 3514 en 3610. In deze vrij makkelijke manier waarop slavenkinderen door anderen dan de ouders werden opgevoed is het huidige fenomeen van het *kweki* te herkennen. Een *kweki* is een niet officieel geadopteerd pleegkind. Vaak leeft het tijdelijk in een pleeggezin en ziet het de moeder nog geregeld (Lenders & Van de Rhoer 1983: 42-46).

waren. Wanneer vrouwen kwamen te overlijden, namen familieleden de zorg voor de kinderen op zich. Ouderen, die nog maar weinig steun van de planters kregen, waren vaak afhankelijk van de hulp van familieleden. De familierelaties vingen als het ware de instabiliteit van sommige gezinnen op.

Huishouden en gezin vormden dan ook slechts een deel van het familieleven van de slaven. Het huishouden gaf mogelijkheden om de levensomstandigheden te verbeteren, maar was geen noodzakelijke sociaaleconomische eenheid om te kunnen overleven, zoals dat in boerensamenlevingen het geval is. Zoals al vaak is geschreven, had de moeder een centrale positie in het huishouden en deelde de vader niet altijd een woning met zijn vrouw en kinderen — zeker wanneer de man en vrouw op verschillende plantages leefden was samenleven onmogelijk. De rol van de man was daarmee echter niet uitgespeeld, want ook hij toonde betrokkenheid en genegenheid voor zijn gezin. Verder bouwden broers en zusters een hechte band op voor het leven.

Zendelingen bemoeiden zich intensief met het gezinsleven van slaven. Er zijn geen aanwijzingen dat zij hun voornaamste doel, het veralgemenen van het kerngezin, bereikten, maar wel legden zij ruzies bij en zo wisten zij scheidingen te voorkomen. Door het *verbond* in te stellen, gaven zij de relaties van slaven erkenning, ook al had die verbintenis geen wettige geldigheid.

Een minderheid van de verbintenissen was polygynisch, maar die relaties bleven wel bestaan tot het einde van de slavernij en zelfs in de jaren daarna. Een directe ontwikkeling van Afrikaanse familiesystemen naar het West-Europese kerngezin vond echter niet plaats, maar de invloed van het Afrikaanse verleden is — uitgezonderd in polygynische relaties — moeilijk te herkennen. Slaven kenden in ieder geval geen unilineaire verwantschapssystemen, zoals in veel Afrikaanse samenlevingen.

Hoe konden deze familierelaties, die sterk vervlochten waren met de plantagegemeenschappen in het algemeen, in stand konden worden gehouden onder andere omstandigheden, en met name gedurende de overgang van slavernij naar emancipatie?